

Bakalářská práce

Holocaust a Liberec – smrt v terezínském ghettu

Studijní program:

B0114A300071 Dějepis se zaměřením na vzdělávání

Studijní obory:

Dějepis se zaměřením na vzdělávání
Základy společenských věd se zaměřením na vzdělávání

Autor práce:

Ela Strašková

Vedoucí práce:

Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D.
Katedra historie

Liberec 2024

Zadání bakalářské práce

Holocaust a Liberec – smrt v terezínském ghettu

<i>Jméno a příjmení:</i>	Ela Strašková
<i>Osobní číslo:</i>	P21000310
<i>Studijní program:</i>	B0114A300071 Dějepis se zaměřením na vzdělávání
<i>Specializace:</i>	Dějepis se zaměřením na vzdělávání Základy společenských věd se zaměřením na vzdělávání
<i>Zadávací katedra:</i>	Katedra historie
<i>Akademický rok:</i>	2022/2023

Zásady pro vypracování:

Mezi 6 000 000 obětí holocaustu řadíme podle současných poznatků i necelých 800 osob, které pocházely z Liberce. Většina z nich prošla internací v terezínském ghettu a následně byla deportovaná do některého z vyhlazovacích koncentračních táborů. Cílem mé práce je na základě analýzy pramenů a jejich komparaci s poznatky z odborné literatury zdokumentovat život těch, kteří v terezínském ghettu zemřeli. Statistická analýza bude doložena vybranými případovými studii.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování práce:

Jazyk práce:

tištěná/elektronická

čeština

Seznam odborné literatury:

Prameny:

holocaust.cz – databáze

Státní okresní archiv Liberec

Státní oblastní archiv v Litoměřicích

Národní archiv

Literatura:

ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství*. 1., opr. a dopl. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2.

ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství*. 2., opr. a dopl. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2.

ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství*. 3., opr. a dopl. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2.

ČERNÁ, Barbora. *Život starých lidí v židovském ghettu Terezín*. Pardubice, 2020. diplomová práce (Mgr.). Univerzita Pardubice. Fakulta zdravotnických studií. Vedoucí práce PhDr. Kateřina Horáčková, DiS.

EMMERT, František. *Holocaust*. První vydání Praha : Mladá fronta, 2018. 175 stran : ilustrace (některé barevné), mapy, portréty, faksimile ; ISBN:978-80-204-4817-0

ENGELMANN, Isa. *Židé v Liberci. K dějinám obyvatel města pod Ještědem*. [Z německého rukopisu přeložil]: Příhoda, Luboš. Liberec : Kruh autorů Liberecka, 2007. 264 s., fot. ISBN:978-80-239-9169-7

HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2.

HRBEK, Jiří. *Terezínské ghetto – postavení a činnost židovské samosprávy*. Plzeň, 2011. diplomová práce (Mgr.). ZÁPADOČESKÁ UNIVERZITA V PLZNI. Fakulta filozofická. Vedoucí práce Gebhart Jan, PhDr. CSc., DSc.

CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *Terezínské ghetto*. Praha: V ráji, 2005. ISBN 80-86758-18-4.

KÁRNÝ, Miroslav. *Genocida českých Židů: z Terezínské pamětní knihy*. Brno m. : Terezínská iniciativa, 1996. 40 s.

KÁRNÝ, Miroslav. *"Konečné řešení". Genocida českých Židů v německé protektorátní politice*. Praha : Academia, 1991. 182 s.

KRYL, Miroslav. *Osud vězňů terezínského ghetta v letech 1941-1944*. 1. vyd. Brno : Doplněk, 1999. 225 s. (Knihy dokumenty) ISBN:80-7239-042-2

KRYL, Miroslav. *Rasismus, antisemitismus, holocaust*. Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2011. ISBN 978-80-7414-389-2.

KUČEROVÁ, Michaela. *Samospráva a velení SS v ghettu Terezín* [online]. Brno, 2013 Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/hgeu8/>. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Libor VYKOUPILOV.

SKRBKOVÁ, Linda. *Děti z Liberce v tzv. konečném řešení židovské otázky*. Liberec, 2022. diplomová práce (Mgr.). Technická univerzita v Liberci. Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická. Vedoucí práce Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D.

SNYDER, Timothy. *Černá zem: holocaust – historie a varování*. Přeložil Martin POKORNÝ. Praha: Paseka, 2015. ISBN 978-80-7432-655-4.

Terezínské studie a dokumenty. Praha: Academia, [1994]-2010.

Terezínské listy: sborník Památníku Terezín. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, [1970]-. ISSN 0232-0452.

Vedoucí práce:

Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D.

Katedra historie

Datum zadání práce:

3. května 2023

Předpokládaný termín odevzdání:

4. června 2024

L.S.

prof. RNDr. Jan Pícek, CSc.
děkan

doc. PhDr. Milan Svoboda, Ph.D.
garant studijního programu

V Liberci dne 1. října 2022

Prohlášení

Prohlašuji, že svou bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně jako původní dílo s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé bakalářské práce a konzultantem.

Jsem si vědoma toho, že na mou bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci nezasahuje do mých autorských práv užitím mé bakalářské práce pro vnitřní potřebu Technické univerzity v Liberci.

Užiji-li bakalářskou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědoma povinnosti informovat o této skutečnosti Technickou univerzitu v Liberci; v tomto případě má Technická univerzita v Liberci právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Současně čestně prohlašuji, že text elektronické podoby práce vložený do IS/STAG se shoduje s textem tištěné podoby práce.

Beru na vědomí, že má bakalářská práce bude zveřejněna Technickou univerzitou v Liberci v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů.

Jsem si vědoma následků, které podle zákona o vysokých školách mohou vyplývat z porušení tohoto prohlášení.

Poděkování

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucí své bakalářské práce, Mgr. Kateřině Portmann, Ph.D., za zajímavé téma a její cenné rady a věcné připomínky, které mi při práci poskytla. Dále bych chtěla poděkovat zaměstnancům Národního archivu a Státního okresního archivu v Liberci za jejich pomoc při hledání materiálů.

Anotace

Bakalářská práce je věnována problematice holocaustu. Konkrétně se zabývá občany a občankami, které pocházely z Liberce nebo v něm nějakou dobu žili a byli zavražděni v rámci tzv. konečného řešení židovské otázky v terezínském ghettu. Identifikováno bylo 27 mužů a 41 žen. Klíčovým prvkem, který jejich osud spojil, byla skutečnost, že byli oběťmi rasové perzekuce německého nacionálního socialismu a podle tzv. norimberských zákonů označeni za Židy a Židovky.

Nejstarší obětí byla Sofie Fleischer, která se dožila věku 93 let, nejmladší obětí byl Robert Geiger s věkem 24 let. Průměrný věk osob, kterými se tato práce zabývá, je 69 let, státní příslušnost byla nejčastěji uváděna česká, ačkoliv národnostně se jednalo o z většiny případů o Němce. Hlavní pozornost je zde věnována zejména starším osobám, neboť v řadě případů se jednalo o starší osoby, často důchodového věku. Do nehostinných podmínek terezínského ghetta se tedy dostali ve chvíli, kdy si měli užívat „podzimu“ života. Místo toho je čekalo období plné ústrků, tragických životních podmínek, nedostatek jídla, hygieny, místa i řady dalších věcí...

Nedílnou součástí německého nacionálního socialismu se stala dehumanizace společnosti. Vybraným skupinám osob byla postupně odnímána veškerá lidská práva, včetně jejich jména. Z individualit se stala masa čísel. Jedním z cílů mé bakalářské práce bylo vrátit libereckým zavražděným z terezínského ghetta jejich jméno, životní příběh, a alespoň symbolicky je tak vrátit do dějin města, ve kterém studují a které oni museli nuceně opustit.

Klíčová slova:

Holocaust, terezínské ghetto, Liberec, Židé a Židovky, druhá světová válka, německý nacionální socialismus, náboženství, Felix Vojtěch Lasch, Julius Spitz, Karel Steindler, Otto Goltz

Annotation

The bachelor thesis is dedicated to the Holocaust. Specifically, it deals with citizens who came from Liberec or lived there for some time and were murdered in the so-called final solution of the Jewish question in the Terezín ghetto. 27 men and 41 women have been identified. The key element that linked their fate was the fact that they were victims of the racial persecution of German National Socialism and, under the so-called Nuremberg Laws, identified as Jewish men and women.

The oldest victim was Sofie Fleischer, who lived to the age of 93, and the youngest victim was Robert Geiger, aged 24. The average age of the persons covered in this thesis is 69 years old, and the citizenship most often cited was Czech, although the nationality of the majority of cases was German. The main focus in the thesis is on elderly people, as in many cases these were often in the age of retirement. They arrived in the inhospitable conditions of the Terezín ghetto at a time when they should have been enjoying the "autumn" of life. Instead, a period of hardship, tragic living conditions, lack of food, hygiene, space and many other awaited them...

The dehumanization of the society became an integral part of the German National Socialism. Selected groups of people were gradually stripped of all human rights, including their names. Individuals became a mass of numbers. One of the aims of my bachelor's thesis was to give the murdered people of Liberec from the Terezín ghetto their name and their life story back to the history of the city, at least symbolically, in which I study and which they were forced to leave.

Key words:

Holocaust, Terezín ghetto, Liberec, Jews and Jewish women, World War II, German National Socialism, religion, Felix Vojtěch Lasch, Julius Spitz, Karel Steindler, Otto Goltz

Obsah

Seznam tabulek.....	9
Seznam použitých zkratk	10
Úvod	11
1. Kritika pramenů a literatury.....	13
1.1 Kritika pramenů	13
1.2 Kritika literatury.....	13
2. Ghetto Terezín	16
2.1 Senioři v ghettu Terezín	21
3. Liberecké oběti ghetta Terezín.....	24
3.1 Holocaust a Liberec	24
3.2 Oběti terezínského ghetta z Liberce.....	28
3.3 Případové studie.....	51
3.3.1 Felix Vojtěch Lasch	51
3.3.2 Julius Spitz.....	52
3.3.3 Karel Steindler.....	54
3.3.4 Otto Goltz	56
4. Závěr.....	59
5. Použité zdroje informací.....	60
5.1 Prameny	60
5.2 Odborná literatura	60
5.3 Webové stránky.....	62

Seznam tabulek

Tabulka 1: základní informace o jednotlivých osobách.....	37
Tabulka 2: informace osob spjatý s transporty a příčinami úmrtí.....	46
Tabulka 3: seznam transportů	48

Seznam grafů

Graf 1: Příčiny úmrtí libereckých občanů v ghettu Terezín.....	49
Graf 2: Věkové zastoupení podle pohlaví	50
Graf 3: Délka pobytu v ghettu Terezín	50

Seznam použitých zkratek

ČSR – Československá republika

DCV – Německá křesťansko sociální strana lidová (Deutsche Christlichsoziale Volkspartei)

DNP – Německá nacionální strana (Deutsche Nationalpartei)

DNSAP – Německá sociálně demokratická strana dělnická v Československé republice (Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei in der Tschechoslowakischen Republik)

DSP – Německá socialistická strana (Deutsche Sozialistische Partei)

KSČ – Komunistická strana Československa

NSDAP – Národně socialistická německá dělnická strana (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei)

SA – Útočné oddíly (Sturmabteilung)

SdP – Sudetoněmecká strana (Sudetendeutsche Partei)

SHF – Sudetoněmecká vlastenecká fronta (Sudetendeutsche Heimatfront)

SS – Ochranný oddíl (Schutzstaffel)

Úvod

S tématem holocaustu se v současné době můžeme setkat v mnoha odborných i neoborných titulech. Tato událost i přes velké množství odborníků stále nabízí prostor k dalšímu bádání, které je důležité v rámci prohloubení znalostí zejména z hlediska mikrohistorie.

Tato událost si vyžádala šest milionů životů a bylo by pošetilé si myslet, že se této události liberečtí občané a občanky vyhnuli. Podle současných výzkumů je uváděno 771 občanů a občanek z města Liberec, kteří byli deportováni. Většina z těchto osob byla vězněna v terezínském ghettu a následně byla deportována na východ do vyhlazovacích nebo koncentračních táborů. Osob, které poznaly terezínské ghetto a zemřely v něm, můžeme napočítat 68. Právě těmto osobám je tato práce věnována. Mezi oběťmi nejsou jen osoby, které prožily většinu svého života v Liberci, ale i ty, které se v něm narodily a se z něj vystěhovaly.

V samotném textu se objevuje slovo *Žid* psáno s velkým počátečním písmenem. Je tomu proto, že zde není nahlíženo na židy jako na vyznavatele víry, ale spíše v dobovém kontextu skrze norimberské zákony jakožto na členy židovské národnosti.

Cílem mé práce je na základě analýzy pramenů a jejich komparaci s poznatky z odborné literatury zdokumentovat životy těch, kteří v terezínském ghettu zemřeli. Statistická analýza je doložena vybranými případovými studii osudů čtyř konkrétních osob, jmenovitě Felixe V. Lasche, Julia Spitze, Karla Steindlera a Otty Goltze. Případové studie přibližují rozdílné osudy mužů, kteří se, ačkoliv žili ve stejném městě, ve stejné době a poslední chvíle svého života prožili v terezínském ghettu, rozhodli řešit stejnou soudobou situaci rozdílně.

Samotný text je rozdělen do tří částí. První část se zabývá kritikou literatury a pramenů. Odborná literatura spolu s komparací jednotlivých pramenů byla nejdůležitější částí mého výzkumu, bez které bych nevládla tuto práci napsat.

Druhá kapitola se zabývá terezínským ghettom, jeho fungováním, funkcí a samosprávou. Zvláštní prostor je věnován seniorům v terezínském ghettu: jaká byla zdravotnická péče, jaká byla jejich úloha, jak na ně bylo nahlíženo. Tato teoretická část v práci slouží za účelem lepšího uvědomění si, jaký osud čekal zejména starší vězněné osoby. Z celkového počtu 68 osob, kterými se tato práce zabývá, byla většina osob staršího věku, a proto je důležité si tyto skutečnosti uvědomit.

Třetí kapitola pojednává o libereckých obětech ghetta Terezín. Před samotnou statistickou analýzou se v samotném úvodu kapitoly věnuji holocaustu a Liberci. V této kapitole je věnována pozornost zejména informacím k životu obětí před jednotlivými diskriminačními opatřeními. Jsou zde proto v komparaci uvedeny informace o jejich náboženství, národnosti a jazyku. Zejména zajímavé je porovnání národnosti a mateřského jazyka, ze kterého vyplývá, že po vzniku ČSR mnoho Němců nechtělo patřit k národnostní menšině. Pozornost je věnována migraci jednotlivých osob z pohraničí do

vnitrozemí. Nastíněna je i skutečnost, jak bylo obtížné sehnat bydlení skrze diskriminační nařízení protektorátní politiky. Tato skutečnost je doložena například případem manželů Goltzových, kteří se ocitli v nepříjemných podmínkách potom, co byli zvyklí žít v Liberci v luxusu. Pozornosti neunikly ani údajné příčiny úmrtí jednotlivých obětí v terezínském ghettu. Tyto informace jsou ale problematické, neboť nemůžeme s jistotou říci, zda jsou tyto informace pravdivé.

V následujících podkapitolách třetí kapitoly je věnován prostor případovým studiím. Jednotlivé informace ke konkrétním osobám jsem vyhledala nejen v online databázích, ale i skrze návštěvy archivů. Výběr jednotlivých osob pro případové studie byl na základě rozdílných rodinných poměrů či osudů. Felix Lasch se v Liberci nenarodil, vystudoval práva a odešel do Liberce za prací, sám konvertoval k římskokatolickému vyznání. Julius Spitz se též nenarodil v Liberci, též sem došel za prací, ale svou židovskou víru neskrýval. Karl Steindler z Liberce pocházel, ale odstěhoval se do Prahy, pocházel stejně jako ostatní z židovské rodiny, ale nekonvertoval, pouze uváděl, že je bez vyznání. Otto Goltz pocházel z rakouské rodiny s židovským vyznáním, ale za svého života konvertoval ke katolicismu a plně se asimiloval.

Velice nápomocnými mi i byly webové stránky jako *geni.com* nebo *myheritage.com*, ze kterých jsem získala informace o rodinách jednotlivých obětí, případně o žijících potomcích. Informace o žijících potomcích se mi nepodařilo získat, neboť jsem od nich neobdržela odpověď či si váží svého soukromí a nepřejí si, aby byl jejich rodinný příběh zveřejněn.

1. Kritika pramenů a literatury

1.1 Kritika pramenů

Hlavním pramenem pro tuto práci byly dokumenty uložené v okresním archivu v Liberci. Jednalo se o *fond Sčítací operáty Liberec 1921* a *fond Evidence obyvatel města Liberec v letech 1910–1938*. V těchto dokumentech se nacházely potřebné informace, jako jsou datum a místo narození, jméno, státní příslušnost, národnost, mateřský jazyk a náboženské vyznání. V těchto dokumentech se také uvádělo s kým žili v jedné domácnosti, jaký měli vztah k majiteli bytu/domu a případně zda doma měli nějakou výpomoc. Kromě informací týkajících se místa bydliště byl zde věnován prostor zaměstnání, zda byli výdělečně čini, na jaké pozici pracovali, případně jméno zaměstnavatele.

Dalšími důležitým pramenem pro mne byl *fond Policejní ředitelství Praha*. V tomto fondu jsou uloženy veškeré spisy k určitým osobám, jež bydlely v Praze. Mezi již zmíněné spisy můžeme zařadit žádosti o udělení občanské legitimace, evidenční karty bydliště, žádost k vydání cestovního pasu, policejní přihlášky, trestní oznámení a pokuty nebo povolení k přestěhování. V těchto spisech byly důležité zejména úřední dopisy, ve kterých bylo psáno, odkdy se zdržují ve vnitrozemí, a to konkrétně v Praze, spolu s dodáním důvodu jejich pobytu.

Židovské matriky byly též přínosné. Daly se z nich vyčíst informace o vztahu obětí k židovství. Zda byli sami zapsáni či zda nechali zapsat do matriky své potomky. Z těchto pramenů můžeme vyčíst jaké svátky slavili a zda byl jejich sňatek židovský.

Nesmím opomenout zmínit také internetové databáze, které pro mne byly velmi přínosné. Nejvíce vděčím databázím obětí jako je *holocaust.cz* a *Yad Vashem*. Na těchto databázích jsem se dozvěděla mnoho informací o obětech, jako bylo např. poslední místo pobytu, informace o jednotlivých transportech, oficiální příčina smrti a číslo, pod kterým byli vedeni v ghettu Terezín.

Přínosnými pro mne byly i stránky jako *geni.com* nebo *myheritage.com*, na kterých bylo snadné dohledat příbuzné a případné žijící potomky kontaktovat. Tyto stránky pro mne byly nápomocné zejména z hlediska porozumění rodinným poměrům.

1.2 Kritika literatury

Odborné literatury vážící se k holocaustu a k druhé světové válce je značné množství. I přes velký zájem k tomuto tématu jsou zde stále nezodpovězené otázky a je třeba dobídat mnoho dalších informací. Kniha *Černá zem* od Timothyho Snydera, popisuje myšlenky Adolfa Hitlera a politický vývoj

ve 20. letech 20. století.¹ Tato kniha pro mne byla důležitá zejména z hlediska pochopení prvotních myšlenek vedoucí ke genocidě židovského národa.

Kniha *Poslední ghetto* od Anny Hájkové byla velice čtivá, ale obsahovala nesrovnalosti, které jsem právě pro čtivost knihy zprvu omylem přešla.² Tyto nesrovnalosti jsem ze své práce odstranila. Kniha se zabývá terezínským ghettem, jeho vznikem, funkcemi, mocenskou hierarchií, ale objevují se zde i otázky týkající se zdravotnictví, ubikace, kulturního života a genderu.

Kniha od Miroslava Kárného *Konečné řešení: Genocida českých židů v německé protektorátní politice* byla jedna z nejdůležitějších knih pro mou práci.³ Autor se v knize zabývá protektorátní politikou vůči židovskému obyvatelstvu. V publikaci je věnován i prostor terezínskému ghettu. Dalším historikem, který se zabýval terezínským ghettem, byl Miroslav Kryl ve své publikaci *Osud vězňů terezínského ghetta v letech 1941–1944*.⁴ K prohloubení znalostí o samotném antisemitismu a holocaustu mi posloužila jeho další publikace *Rasismus, antisemitismus, holocaust*.⁵

K dějinám města Liberce pro mne byla velice přínosná kniha od Miloslavy Melanové *Liberec*.⁶ Z této knihy jsem čerpala především z kapitol Roberta Kvačka. Další publikací, kterou jsem využila byla *Kniha o Liberci* od Romana Karpaše a kolektivu, z této knihy jsem čerpala především z kapitol Zdeňka Brunclíka.⁷

Velice důležitou publikací pro mou statistickou analýzu byla kniha od Isy Engelmann *Židé v Liberci. K dějinám obyvatelstva města pod Ještědem*.⁸ Tato publikace se zabývá židovskou náboženskou obcí města Liberec a jejími členy. Autorka nasbírala informace o osobách židovského původu, které v Liberci žily minimálně čtyři roky. Z těchto informací utvořila seznam transportů, ale i vyzdvihla přínos jednotlivých osob pro město Liberec. Tato kniha byla pro mou práci důležitá z hlediska komparace jednotlivých informací. Kniha od Markéty Lhotové velice dobře popisuje vývoj židovské náboženské obce a historii spjatou k liberecké synagoze.⁹

¹ SNYDER, Timothy. Černá zem: holocaust – historie a varování. Přeložil Martin POKORNÝ. Praha: Paseka, 2015. ISBN 978-80-7432-655-4.

² HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2.

³ KÁRNÝ, Miroslav. *Konečné řešení: Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academie, 1991. ISBN 80-200-0389-4.

⁴ KRYL, Miroslav. *Osud vězňů terezínského ghetta*. Brno: Doplněk, 1999. ISBN 80-7239-042-2.

⁵ KRYL, Miroslav. *Rasismus, antisemitismus, holocaust*. Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2011. ISBN 978-80-7414-389-2.

⁶ MELANOVÁ, Miloslava; ANDĚL, Rudolf; KVAČEK, Robert; LHOTOVÁ, Markéta; PORTMANN, Kateřina et al. *Liberec. Dějiny českých, moravských a slezských měst*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-484-3.

⁷ KARPAŠ, Roman; BÍLKOVÁ, Libuše; BIMAN, Stanislav; BRUNCLÍK, Zdeněk; HNĚLIČKA, Jan et al. *Kniha o Liberci*. Třetí doplněné a rozšířené vydání. Liberec: Roman Karpaš RK, 2022. ISBN 978-80-87100-49-3.

⁸ ENGELMANN, Isa. *Židé v Liberci. K dějinám obyvatel města pod Ještědem*. [Z německého rukopisu přeložil]: Příhoda, Luboš. Liberec: Kruh autorů Liberecka, 2007. 264 s., fot. ISBN:978-80-239-9169-7.

⁹ LHOTOVÁ, Markéta. *Domy modliteb: synagogy a modlitebny židovské obce v Liberci*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2021. ISBN 978-80-7494-584-7.

Dalšími důležitými pracemi, bez kterých by tato práce nemohla vzniknout, byly diplomové práce zabývající se libereckými oběťmi holocaust. Zejména diplomová práce Tomáše Bendáska, který popsal osud rodiny Goltzových.¹⁰ Diplomová práce Jitky Pánkové *Tzv. konečné řešení židovské otázky – případ advokátů z Moskevské ulice v Liberci*.¹¹ Linda Skrbková a její *Děti z Liberce v tzv. konečném řešení židovské otázky*.¹²

Dále jsem čerpala z rukopisu knihy *Návrat domů*, ve které se nachází studie věnované osudům několika libereckých rodin.¹³ Tato kniha byla sepsána studujícími katedry historie Liberecké univerzity pod vedením Kateřiny Portmann. Tato kniha vyjde tiskem na podzim 2024.

Celkový seznam použitých pramenů a literatury je uveden na konci práce.

¹⁰ BENDÁSEK, Tomáš. *Příběh rodiny Goltz*. Diplomová práce. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2021. Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická. Vedoucí práce Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D.

¹¹ PÁNKOVÁ, Jitka. *Tzv. konečné řešení židovské otázky – případ advokátů z Moskevské ulice v Liberci*. Liberec, 2019. Diplomová práce (Mgr.). Technická univerzita v Liberci. Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická. Vedoucí práce Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D.

¹² SKRBKOVÁ, Linda. *Děti z Liberce v tzv. konečném řešení židovské otázky*. Liberec, 2022. diplomová práce (Mgr.). Technická univerzita v Liberci. Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická. Vedoucí práce Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D.

¹³ PORTMANN, Kateřina; BENDÁSEK, Tomáš; PÁNKOVÁ, Jitka; SLADKÝ, Ondřej; KOROSOVÁ, Sabina et al. *Návrat domů*. Technická univerzita v Liberci, kniha vyjde v tištěné verzi na podzim 2024. *Nepublikovaný rukopis*

2. Ghetto Terezín

Tato práce se zabývá libereckými občany a občankami, již zemřeli v Terezínském ghettu, a z tohoto důvodu bych mu chtěla věnovat celou kapitolu této práce. Libereckých občanů a občanek, jichž se dotkla deportace, bylo celkem 771. Největší šanci na přežití měly osoby, které uprchly do exilu, či se ukrývaly. Libereckých obětí holocaustu, o kterých je doposud známo, bylo celkem 716. Z tohoto čísla obětí v současné době čítáme 68 libereckých obětí holocaustu, které zemřely v ghettu Terezín.¹⁴ Jednalo se celkem o 68 lidí. Podstatná část byla staršího věku, proto bych se v následujících kapitolách chtěla zaměřit na životní podmínky starých lidí v ghettu a možnosti zdravotní péče.

Po nástupu Reinharda Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora se situace v židovské otázce výrazně zhoršila.¹⁵ V září 1941 nařídila Ústředna pro židovské vystěhovalectví založení oddělení „G“ (zkratka pro ghetto). Tento úkol měla mít na starost protektorátní židovská náboženská obec.¹⁶ K provedení tohoto nařízení bylo potřeba vypracovat seznam míst na protektorátním území, ve kterých by se mohli soustředit čeští a moravští Židé a Židovky podle Norimberských zákonů. Samy úřady židovské náboženské obce se snažily se seznamem přijít co nejrychleji, neboť měly víru, že vznikem ghetta na území Protektorátu zamezí transportům do ghett za jeho hranicemi (v té době byly již transporty do ghetta Lodž).¹⁷ Ačkoliv zde byla myšlenka židovského sídliště či obce v předměstí velkých měst, postupem času byly vyhotoveny dva návrhy, Kyjov na Moravě a Terezín v Čechách.¹⁸ Při rozhodování mezi těmito dvěma místy padlo rozhodnutí na Terezín z několika důvodů: nejen, že byl vojenskou pevností, ale v jeho blízkosti byla i 3 km vzdálená železniční stanice v Bohušovicích.

Zřízením samotného místa, kde by se soustředili Židé a Židovky označení dle norimberských zákonů, tato situace nekončila. Řešení tzv. židovské otázky se podle Hitlera nabízelo v odstranění Židovského národa. Skrze různá omezení Židovského obyvatelstva se vyvíjel nátlak s cílem, aby sami emigrovali. Dlouhou dobu bylo i samotné vystěhování z německého státu podporováno. Na jaře roku 1939 byl do Prahy přeložen Adolf Eichmann, který zde zřídil Ústřednu pro židovské vystěhovalectví. Eichmann za souhlasu Heydricha začal připravovat plán, který je známý pod dvěma pojmy: plán Nisko / Lublinský plán. Tento plán spočíval v rozsáhlých deportacích Židů a jiných nežádoucích osob

¹⁴ SKRBAKOVÁ, Linda. Děti z Liberce v tzv. konečném řešení židovské otázky. Liberec, 2022. diplomová práce (Mgr.). Technická univerzita v Liberci. Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická. Vedoucí práce Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D. S. 55.

¹⁵ KÁRNÝ, Miroslav. *Konečné řešení: genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991. ISBN 80-200-0389-4. S. 81.

¹⁶ *Terezínské studie a dokumenty*. Praha: Academia, 2001, **2001**(1), s. 30. Dostupné také z: <https://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:092fc2ca-6bfc-1d22-fa34-51889720fa42>

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ KÁRNÝ, Miroslav. *Konečné řešení: genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991. ISBN 80-200-0389-4. S. 88.

(Romů) do „židovského rezervátu.“¹⁹ Daný rezervát se měl nacházet v oblastech mezi řekami Bug a Visla. Tento projekt byl zastaven, jako hlavní důvod Himmler uvedl obtíže s dopravou.

Od listopadu 1941 do 9. května 1945 bylo zřízeno ghetto Terezín, které původně bylo sběrným a průchozím táborem pro Židy z protektorátu. Později sem byli transportováni i Židé a Židovky z Německa, Rakouska, Nizozemska a Dánska; ke konci války se přidávají transporty ze Slovenska a Maďarska. Do ghetta Terezín bylo odesláno 474 transportů s více než 143 000 Židů, z nichž bylo 74 000 příslušníku Protektorátu (z nichž zhruba 600 osob z pohraničí, které utekly do vnitrozemí), 42 000 z Německa, 15 000 z Rakouska, 4 900 z Nizozemska, 1 400 ze Slovenska, 1 150 z Maďarska a 466 z Dánska.²⁰ Zemřelo zde zhruba 34 000 osob, ať už na hlad, vyčerpání či různé nemoci; převážnou většinu mrtvých tvořili staří lidé.²¹ Ghetto Terezín, jak již bylo zmíněno, bylo transičním táborem a transporty na východ z něj vyvezli 88 135 vězňených osob, přeživších z takého počtu bylo jen sotva 3 800.²²

První transport, který přijel z Prahy do ghetta Terezín 24. listopadu 1941, přivezl oddíl Židů (Aufbaukommando – označení transportu AK I), který měl za úkol provést stavební úpravy týkající se přípravy města pro následující transporty. Tento oddíl čítal 342 mužů, přičemž tito muži byli židovští svářeči, tesaři, elektrikáři, zedníci, kamnáři i pekaři.²³ V transportu mělo být 120 pomocných stavebních dělníků a 100 nevyučených dělníků.²⁴ Přivezli si s sebou deky, osobní věci a jídlo na několik dnů. Také jim bylo přislíbeno, že se budou moci svobodně pohybovat a o víkendech mohou navštěvovat své rodiny. Tento slib se nevyplnil, neboť hned po příjezdu se stali prvními vězňenými.²⁵ 4. prosince 1941 do Terezínského ghetta dorazil další transport podobného rázu, jenž čítal 1000 osob, transport byl označován jako AK II (Aufbaukommando II).²⁶ Během stejného dne přijeli vedoucí činitelé židovské samosprávy s doprovodem v transportu Stab.²⁷

Mezi členy Aufbaukommanda bychom našli i liberecké občany. Jedním z nich byl Erich Bauer. Byl členem AK I. Byl synem JUDr. Oty Bauera a Marie Bauerové. Dalšími členy AK II byli Felix

¹⁹ KRYL, Miroslav. *Rasismus, antisemitismus, holocaust*. Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2011. ISBN 978-80-7414-389-2. S. 149.

²⁰ HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2. S. 17-18.

²¹ Tamtéž.

²² BLODIG, Vojtěch. *Decimační a tranzitní funkce Terezína*. Online. In: PAMÁTNÍK TEREZÍN, TEREZÍN MEMORIAL. Holocaust.cz. 2019. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/ghetto-terezin/decimacni-a-tranzitni-funkce-terezina/>. [cit. 2024-07-03].

²³ STRÁNSKÝ, Matěj. *Aufbaukommando (1941). První transport do terezínského ghetta, 24. listopadu 1941*. Online. In: Holocaust.cz. 23. 8. 2019. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/ghetto-terezin/vznik-ghetta/aufbaukommando-1941/>. [cit. 2024-02-20].

²⁴ KÁRNÝ, Miroslav. *Konečné řešení: genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991, s. 87. ISBN 80-200-0389-4.

²⁵ STRÁNSKÝ, Matěj. *Aufbaukommando (1941). První transport do terezínského ghetta, 24. listopadu 1941*. Online. In: Holocaust.cz. 23. 8. 2019. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/ghetto-terezin/vznik-ghetta/aufbaukommando-1941/>. [cit. 2024-02-20].

²⁶ KRYL, Miroslav. *Osud vězňů terezínského ghetta*. Brno: Doplněk, 1999. ISBN 80-7239-042-2. S. 50.

²⁷ Tamtéž.

Rieden, syn soukromníka Emila Riedena; Fritz Feigl, syn soukromnice Gertrudy Feigl; a Alfred Wolf, jehož rodiče byli Siegmund a Regina.

Ghetto mělo celkem čtyři funkce. Bylo transitní, což znamenalo, že do ghetta Terezín (na bohušovické nádraží) transporty nejen přijížděly, ale také z něj odjížděly. Jednalo se celkem o 65 odchozích transportů čítající 88 135 osob.²⁸ Ghetto plnilo také funkci přednostního ghetta, ale převážně plnilo funkci propagandistickou. Funkce přednostního ghetta souvisela s transporty německých a rakouských Židů a Židovek (Altersghetto – starobní ghetto), většinou se jednalo o tzv. prominenty, tj. osoby, které byly významné v Rakousku a Německu před vzestupem nacismu. Takovéto osoby nemohly být transportovány ihned na východ, neboť by nikdo nepředpokládal, že odjely za prací a jistě by jejich transport na východ pobouřil veřejnost. Tito lidé pod dojmem iluzí věřili, že je v Terezínském ghettu budou čekat lázně.²⁹ Propagandistická funkce nabyla své důležitosti zejména v posledních třech letech války. Německé úřady natočily dva propagandistické filmy o Terezínském ghettu. Roku 1942 vznikl první z nich, u něhož se neví jistě, kdo jej nechal pořídit.³⁰ Pojednával o židovské rodině a jejím transportu do Terezínského ghetta z Prahy. Druhý film *Terezín: Dokumentární film z židovského sídelního území* byl natáčen roku 1944. Tyto filmy nebyly jediným nástrojem propagandy, byla to i zkrášlovací akce, která proběhla jakožto snaha přesvědčit delegaci Mezinárodního Červeného Kříže, že je v terezínském ghettu vše v pořádku.

Ghetto Terezín na první dojem působí jako samosprávné, ale je to pravda jen z části. Správa ghetta byla velice organizovaná a měla jasnou strukturu v hierarchii. Správu v ghettu měla na starost Rada starších, která se ale podřizovala Komandatuře SS. Komandatura SS byl orgán, který povětšinou zasahoval jen proto, aby dohlížel na plnění funkcí ghetta, a jak již bylo zmíněno Rada starších jí byla podřízená.

Vedení terezínské komandatury se dělilo mezi IVB4 a úřad BdS. Oddělení IVB4 bylo vedeno Adolfem Eichmannem a bylo odpovědné za řízení všech transportů. Toto oddělení sídlilo v Berlíně a spadalo pod Hlavní říšský bezpečnostní úřad (RSHA).³¹ Úřad RSHA vedl v letech 1939–1942 Reinhard Heydrich, v letech 1942–1943 jej zastupoval Heinrich Himmler a po něm nastoupil Ernst Kaltenbrunner, který zde byl až do konce války.³² Oddělení IVB4 mělo na starost kromě transportů také výběr vedení židovské samosprávy, organizovalo návštěvy Mezinárodního Červeného kříže; a řešilo

²⁸ Seznam transportů z Terezína. Online. Institut Terezínské iniciativy, 2000. Dostupné z: https://katalog.terezinstudies.cz/cz2/ITI/database/tr_out_date. [cit. 2024-02.-28].

²⁹ KÁRNÝ, Miroslav. Konečné řešení: genocida českých židů v německé protektorátní politice. Praha: Academia, 1991. ISBN 80-200-0389-4. S. 86.

³⁰ HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2. S. 21.

³¹ HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2. S. 29.

³² Tamtéž.

krizové situace, jako epidemii břišního tyfu.³³ V případě návštěv Červeného kříže ghetto Terezín navštěvoval jako doprovod Rolf Günter (v letech 1939–1945 vedl Ústřednu pro židovské vystěhovalce), Adolf Eichmann a Ernst Moes. Úřad BdS měl na starost administrativní záležitosti, podílel se také na návštěvách Červeného kříže, nebo vedl komunikaci s Malou pevností, ve které sídlilo gestapo a umisťovalo zde nejen politické vězně.³⁴

Dalším orgánem SS, které se zodpovídala Komandatura SS, byla Ústředna pro židovské vystěhovalce. V prosinci 1942, kdy byly počty Židů a Židovek žijících v Protektorátu Čechy a Morava zredukovány, měla Ústředna za úkol vést záznamy o ukradeném židovském majetku a kategorizovala vězně smíšeného původu.³⁵

Komandaturu SS v ghettu Terezín nejprve vedl Siegfried Seidl, ten zde byl od počátku ghetta až do roku 1943, jeho nástupcem se stal Anton Burger (1943–1944), a posledním z komandantů byl Karl Rahm (1944–1945).³⁶ Karl Rahm byl komandantem, za kterého proběhla zkrášlovací akce. Komandaturu včetně komandanta tvořilo maximálně 29 osob. Ústřední nástroj, který komandatura SS využívala ke kontrole rozhodnutí židovské samosprávy, byly neohlášené inspekce. Mnoho komandantů mělo různá podezření a informace od vězeňských informátorů. Někteří vězňové byli informátory zcela dobrovolně, neboť tato funkce obnášela určitá privilegia, která jim usnadňovala pobyt v ghettu. Udačáci byli ostatními vězňovými nenáviděni, což vedlo i k jejich násilnému napadání.

V Terezínském ghettu se nacházel i četnický oddíl o 120 až 150 mužích, kteří se často vyměňovali. Oficiálně spadal pod české zemské úřady, ale prakticky spolupracoval s SS.³⁷ Jejich náplní práce bylo doprovázet vězně z transportů do ghetta, ale také z ghetta k transportům na východ. Dohlíželi na dodržování pravidel, jejichž porušení se hrubě trestalo (facky, věznění). K dohlížení na dodržování pravidel a udržování disciplíny sloužila i stráž ghetta, která byla tvořena samotnými vězňovými.³⁸

Terezínská samospráva byla naplánovaná orgány SS, ale rozvíjela se podle potřeb v průběhu let. Některé samosprávné oddíly nabývaly důležitosti a některé ji ztrácely. Židovská samospráva se vyznačovala svou efektivností, neboť židovští funkcionáři se snažili pro vězně zlepšit životní podmínky. V tomto byrokratickém aparátu bychom mohli najít vliv původních prostředí, ve kterém se vězňové před válkou či během pohybovali. Do ghetta Terezín přijížděly transporty již od listopadu 1941 a poslední z nich přijely na jaře 1945, a proto bylo potřeba, aby tam již od prvních transportů vznikl

³³ Tamtéž.

³⁴ Tamtéž, s. 28.

³⁵ Tamtéž, s. 30.

³⁶ Židé v Čechách: Sborník příspěvků ze semináře konaného 24. a 25. října 2006 v Liberci. Praha: Židovské muzeum v Praze, [2007]-. S. 73.

³⁷ ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství, I: Dějiny*. Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2. S. 119.

³⁸ Tamtéž, s. 130.

židovský správní orgán. V čele židovské samosprávy stál židovský starší společně s Radou starších.³⁹ Radu starších tvořilo 12/16/27 členů.⁴⁰

V době fungování terezínského ghetta, se v něm postupně prostrídali tři židovští starší, jejichž úlohy byly velice náročné. Každý z židovských starších zastupoval jednu z nejvíce početných židovských skupin. Jakob Edelstein byl zástupcem Židů a Židovek z Protektorátu Čechy a Morava. Jako místopředseda pražské židovské obce, přijel se svým štábem, v němž se nacházelo 19 mužů a 4 ženy, do Terezína již 4. prosince 1941.⁴¹ Druhým židovským starším byl Paul Eppstein, jenž pocházel z Německa. Posledním židovským starším byl Benjamin Murrelstein, jenž vystudoval rabínská studia ve Vídni. Benjamin Murrelstein byl jediným z židovských starších z terezínského ghetta, který přežil.

Za židovského staršího Edelsteina proběhly v ghettu Terezín popravky. Proběhly hned v samých počátcích terezínského ghetta dne 10. ledna 1942.⁴² Komandatura SS vydala rozkaz oběsit devět mladých mužů, přičemž tento trest byl za jejich přestupky velice přísný. Po zbytek fungování ghetta Terezín se žádné popravky nekonaly.

Židovskou samosprávu lze rozdělit na Radu starších a židovského staršího, jenž stál v čele. Tyto dva vrchní orgány samosprávy velely oddílům jako bylo vedení, oddělení vnitřní samosprávy, ústředna práce, hospodářské, technické oddělení, oddělení péče o mládež, oddělení zdravotnictví a oddělení pro organizaci volného času.

Jedním z úkolů židovské samosprávy bylo utvářet denní rozkazy a seznamy do transportů na východ. Transporty vyvážely oběti do pracovních nebo vyhlazovacích táborů, nejvíc jich však směřovalo do vyhlazovacího tábora Auschwitz-Birkenau. První transport z Terezínského ghetta do Rigy se uskutečnil 9. ledna 1942.⁴³ Pro některé vězně to bylo překvapením, neboť doposud měli za to, že je ghetto Terezín konečné.⁴⁴ Seznamy, které se tvořily, musely splňovat určité podmínky, které byly stanoveny z Berlína. Komandant tyto podmínky obvykle svěřil židovskému staršímu pár dní před plánovaným odjezdem transportu. Podmínky stanovovaly velikost transportu, datum odjezdu, kategorie vězňů (pacienti, věková skupina, národnost, sirotci) a jejich poměry. Skupiny byly proměnlivé a stávalo se, že skupina, která byla jednou transportu ušetřena, mohla být zvolena v následujícím. Komandanti

³⁹ EMMERT, František. Holocaust. Praha: Mladá fronta, 2018. ISBN 978-80-204-4817-0. S. 98.

⁴⁰ HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2. S. 38.

⁴¹ ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství, I: Dějiny*. Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2. S. 120.

⁴² HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2. S. 35.

⁴³ Transport čítal 1000 osob, z nichž přežilo 103. Viz *Transport O*. Online. In: Holocaust.cz. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/transport/63-o-terezin-riga/>. [cit. 2024-04-25].

⁴⁴ KÁRNÝ, Miroslav. *Konečné řešení: genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991. ISBN 80-200-0389-4. S. 87.

předávali i seznamy se jmény osob (Weisungen), které byly pro transport předem určeny, a nebylo možné s tím nic dělat.⁴⁵ Často se jednalo o vězněné, kteří toho věděli příliš mnoho o SS.

Transporty obvykle odjížděly s 1000 osobami, ale bylo uděleno i několik výjimek, kdy transport odjel i s dvojnásobkem obětí. Tyto případy se vyskytly zejména v době krize, kdy byla populace v ghettu natolik velká, že bylo potřeba ji řešit.

Transportům se mohly vyhnout chráněné skupiny: dlouhou dobu to platilo pro Aufbaufeldkommando, nebo věznění mohli získat ochranu podle zásluh. Dalším nepsaným pravidlem byla nedělitelnost rodin: buď se do transportu dostala celá rodina, nebo nikdo. Toto pravidlo se vztahovalo i na otázku žen, jelikož sociální postavení ženy ve společnosti bylo dáno postavením jejího manžela. Pokud bylo rozhodnuto o transportu muže, následovala jej i žena; o svobodných ženách rozhodoval vedoucí oddělení pro nasazení žen v rámci ústředny práce.⁴⁶

V ghettu Terezín zemřelo přibližně 34 tisíc obětí důsledkem nevhodných životních podmínek. Nejčastější příčinou byly zdravotní problémy plynoucí z nedostatečné stravy a hrůzných podmínek, ve kterých žili. Největší úmrtnost libereckých občanů byla v roce 1943, ve kterém zemřelo 33 osob, druhým nejčastějším rokem úmrtí byl rok 1942, během kterého zemřelo 28 obětí. Nejméně zemřelo osob v roce 1944 se součtem sedmi osob.

2.1 Senioři v ghettu Terezín

Libereckých občanů a občanek, kteří se dostali do Terezínského ghetta a z něj již nevyšli, bylo 68. Věkové zastoupení této skupiny lidí bylo převážně starší 65 let. Proto bych v této podkapitole chtěla nastínit situaci, ve které se liberecké oběti nacházely, abychom si mohli lépe představit, jaké hrůzy zažily ke konci svých životů.

Jak již bylo zmíněno, ghetto Terezín opouštěly transporty na východ. V těchto transportech odjelo více než šest set Liberečanů. I přes to, že se tato práce zabývá zemřelými v terezínském ghettu, chtěla bych jen upozornit na skutečnost, že liberecké oběti nevěděly předem, že se do transportů nedostanou, a proto musely svůj pobyt v ghettu Terezín prožívat ve strachu, zda se do nějakého transportu nedostanou. Tento strach akorát posiloval stres a nepohodlí, ve kterém se věznění nacházeli, což neprospívalo jejich zdravotnímu stavu.

Od počátku roku 1942 bylo ghetto Terezín mimo jiné starobním ghettom, protože do ghetta přijížděly transporty se staršími lidmi, zejména s prominenty (osoby významné v Rakousku a Německu, které nevyhovovaly nacistickému režimu a transporty s nimi na východ by akorát pobouřily veřejnost). Pro staré to muselo být otřesné zjištění, když na ně místo lázní čekalo ghetto, ve kterém byly hrůzné

⁴⁵ HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2. S. 216.

⁴⁶ Tamtéž, s. 217.

životní podmínky. Staří lidé jsou citlivější vůči změnám a tato změna prostředí spojená s odebráním věcí, které si s sebou přivezly, pro ně musela být velice traumatická. Věznění byli po příchodu do ghetta povinni se dostavit k registraci v tzv. šlojsce, kde uvedli informace jako náboženství, národnost, datum narození, profesi a jména členů rodiny.⁴⁷ Po této registraci se stávali příslušníky terezínského ghetta. Při příchodu museli také odevzdat svá zavazadla ke kontrole, zda si do ghetta nenesou některé zakázané předměty. Svá zavazadla obdrželi až po několika týdnech, a pokud v nich měli léky, tak o ně přišli.⁴⁸ Ztráta léků se musela stát pro mnoho vězňů kritickým stresorem, a pro staré to mohlo být dosti zásadním problémem.

Ubytování v ghettu Terezín bylo přidělováno. Věznění byli ubytováni v kasárnách, domech, přístavcích anebo na půdách, které byly rozděleny na mužské a ženské. Ghetto Terezín mělo k dispozici i starobinec v budově E III a.⁴⁹ Děti měly ubikaci jinde a zřizovalo ji oddělení péče o mládež, které zároveň dbalo o jejich výchovu a vzdělávání.⁵⁰ V jednotlivých blocích/domech byla správa v rukou staršího domu nebo staršího budovy. Správa každého domu si vedla záznamy o jednotlivých vězňích, kteří zde žili, např. Margarete Peddeová si vedla pečlivé zápisky, kde shromažďovala informace o jednotlivých vězňích a na konci každého měsíce utvářela bilanci nově příchozích a odchozích.⁵¹

Obvyklý prostor vězněného se skládal z jeho místa na spaní. Tato plocha se lišila podle ubikace, někde měli věznění k dispozici matraci, slavník, slámu, nebo spali na podlaze. Postele tvořily tříposchodové kavalce, které byly minimálních rozměrů. Do vrchních pater kavalců se lezlo po žebříku, což bylo pro staré osoby a osoby nemohoucí nevhodné. K dispozici byly i jednotlivé postele, které byly převážně umístěny na marodkách a v domovech pro těžce nemocné.⁵² Ubikace v půdních prostorách byly nevhodné nejen z hlediska přehlednosti, ale také z důvodů chybějící izolace, která v létě vedla k úporným teplotám a v zimě k velkému chladu a vlhkosti. Dalším z hygienických problémů byly umývárny, ve kterých často netekla voda, a toalety, na které se čekaly fronty k jejich užití. Ložní prádlo, které bylo plné prachu, se měnilo jednou za 2–4 měsíce, neboť prádelny nestíhaly práť. Ubytování bylo udělováno na základě pracovní použitelnosti a na takovém žebříčku byli staří lidé nejhůře. Zejména němečtí a rakouští Židé končili v podkrovních prostorách, které neměly dostatečný přístup k umývárnám a toaletám, které jim nahrazovaly hrnce.⁵³

⁴⁷ HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2. S.72-73.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství, I: Dějiny*. Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2. S. 366.

⁵⁰ KRYL, Miroslav. *Osud vězňů terezínského ghetta*. Brno: Doplněk, 1999. ISBN 80-7239-042-2. S. 50.

⁵¹ CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *O jednom domě v terezínském ghettu*. In: Terezínské studie a dokumenty. Praha: Academia, 1998, **1998**(1), s. 179-186. Dostupné také z: <https://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:f0bf7760-ee46-11e6-a8e7-001018b5eb5c>

⁵² ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství. 2., opr. a dopl. vyd.* Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2. S.134.

⁵³ HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2. S.75.

Strava v ghettu Terezín fungovala na principu přidělů. Každý z vězňů byl přiřazen k jedné kuchyni (přiřazovaly se podle ubikace), ve které si vyzvedával jídlo. Věznění také obdrželi jídelní poukázku, kterou předložili, a na základě jejich kategorie dostali svůj přiděl. Jakob Edelstein, první židovský starší v terezínském ghettu, spatřoval budoucnost v mladší generaci, proto měla mladší generace větší přiděly jídla na úkor starších vězňů. Samospráva rozdělovala vězně podle jejich pracovního statutu, přičemž staří lidé, kteří byli nejnižší, měli tím pádem nejnižší přiděl potravin. U kuchyní a výdejny jídla starší věznění často čekali, zda zbude polévka, kterou by si mohli vzít jako přídavek.⁵⁴ Michaela Vidláková vzpomíná, jak na ni jako na malé děvče staří lidé hladově koukali a ptali se na trochu její polévky.⁵⁵ Nízký příjem potravin vedl k řadě nemocí spojeným s podvýživou, což se zrcadlilo na velké úmrtnosti. Potraviny, kterých byl nedostatek, neměly potřebné výživové hodnoty, tudíž i lidé, kteří měli lepší přístup k jídlu než dříve zmínění senioři, trpěli, neboť neměli dostatečnou energii k vykonávání jejich práce. Také zde bylo nedostatečné zásobování vody či čistících prostředků. Lidé byli obtěžováni hmyzem, který přenášel různé infekce.

Vzhledem k počtu vězňů a životním podmínkám nebylo divu, že se táborem šířily různé nemoci, zejména střevní. V celém ghettu chyběly nejen zdravotnické pomůcky, ale také personál, který by se o nemocné vězně staral.⁵⁶ V samotném ghettu byly sice zakládány starobince, nemocnice a marodky, ale při počtu vězňů v nich nebylo možné všechny ubytovat.

Zdravotnický personál byl často tvořen z řad vězňů, kteří tuto práci nedělali, protože by v ní viděli posláním, nýbrž proto, že byli potřeba a chránila je před transporty na východ. Lékaři, kteří byli v terezínském ghettu, neměli nejlepší podmínky k vykonávání práce, i tak v omezených podmínkách dělali vše, co mohli. Zdravotnické oddělení bylo jedno z prvních samosprávních oddělení terezínského ghetta.⁵⁷ V létě 1942 bylo zřízeno oddělení péče, které mělo na starost se starat o raněné, nemohoucí, nemocné vězně, hendikepované nebo seniory.⁵⁸ Toto oddělení bylo vedeno Karlem Fleischmannem. Oddělení si vedlo záznamy, ve kterých byly stanoveny dvě kategorie péče; uzavřená (věznění v různých institucích, jako např. senioři ve starobincích) a otevřená, která se uplatňovala u pacientů, již se nacházeli ve své ubikaci.⁵⁹

Mezi nejčastější choroby spadala infekční onemocnění, která se ve velice hustě obydleném ghettu plném osob se sníženou imunitou šířila velice rychle. Vzhledem k příjmu potravin, které byly vězňům k dispozici, nebylo divu, že naprostá většina z nich trpěla avitaminózou. Na denním pořádku se objevovala i různá onemocnění, která se projevovala průjmy, které vedly k dehydrataci. Na střevní

⁵⁴ CHLÁDKOVÁ, Ludmila a Památník Terezín. *Terezínské ghetto*. Praha: Naše vojsko, 1991, s. 11.

⁵⁵ Diskuze s M. Vidlákovou v Krajské vědecké knihovně, 7. 3. 2024

⁵⁶ KÁRNÝ, Miroslav a Československá akademie věd. *Konečné řešení: genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academia, 1991. ISBN 80-200-0389-4. S.192.

⁵⁷ HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2. S.147.

⁵⁸ Tamtéž, s. 153.

⁵⁹ Tamtéž.

onemocnění nejvíce umírali starší lidé, kteří v důsledku dehydratace zemřeli vysílením. U starších lidí a osob upoutaných na lůžko bylo až děsivé množství výskytu dekubitů.⁶⁰ V ghettu se objevovaly i nemoci, které bychom běžně označili za dětské, jako např. spála nebo spalničky. Známý jsou také různé epidemie, jako epidemie břišního tyfu, dětské obrny, tuberkulózy nebo žloutenky. Jak bylo zmíněno výše, dalším problémem byl hmyz, který obtěžoval vězně a přenášel různé infekce: v ghettu Terezín byly přítomny blechy, vši a štěnice. V průběhu odlišovacích koupelí, kterých se účastnili zejména staré osoby, se mnozí v chladných prostorách při čekání na své oblečení nachladili.⁶¹ Kromě fyzických onemocnění zde byla přítomna také onemocnění psychická, mentální, a objevovaly se zde i sebevraždy.

Úmrtnost osob starších šedesáti let, které nebyly z Terezína odtransportovány, byla kolem 84 %.⁶² Z hlediska místa, odkud byli věznění deportováni, byla nižší úmrtnost Židů a Židovek z Protektorátu Čechy a Morava oproti Židům a Židovkám z Německa a Rakouska. Židé a Židovky z Protektorátu Čechy a Moravy tušili, jaké podmínky v ghettu Terezín mají čekat, mohli se proto lépe připravit a zabalit si s sebou např. deky či vhodnější oblečení. Židé a Židovky z Německa a Rakouska netušili, do jakých podmínek se dostanou, byli vyššího věku a na rozdíl od Židů a Židovek z Protektorátu Čechy a Morava nejeli s rodinou, ale úplně sami.

3. Liberecké oběti ghetta Terezín

3.1 Holocaust a Liberec

Holocaust je považován za jednu z nejtragičtějších událostí, jež se stala ve 20. století, a je tomu tak naprosto oprávněně. Tato událost stála šest milionů životů lidí, kteří byli označeni podle norimberských zákonů za Židy a Židovky. Holocaust se datuje v letech 1941-1945, ale část historiků považuje za jeho začátek již rok 1933, kdy se k moci dostala NSDAP. NSDAP vznikla v roce 1920 přeměnou z Německé dělnické strany, kdy se do jejího čela dostal Adolf Hitler.⁶³ Již od samého počátku měla ve svém stranickém programu diskriminační myšlenky vůči Židům a Židovkám.

Abychom lépe pochopili problematiku holocaustu a jak bylo možné, že k němu došlo, je potřeba se podívat na situaci, která panovala nejen v Německu, ale v kontextu celého světa. Svět byl po první světové válce rozčarován z jejích výsledků a bylo třeba určit viníka a nastolit stabilitu ve společnosti. Německo, které nejen, že prohrálo, ale také bylo v hospodářské krizi, se otřásalo pod politickými nepokoji. Ve třicátých letech byla situace mnohem horší, neboť obyvatelé Německa byli v nouzi. Lidé v nouzi často sahají po radikálních a rychlých řešeních, která se nabízejí, a tak nebylo divu, že popularita

⁶⁰ ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství. 2.*, opr. a dopl. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2. S. 360.

⁶¹ HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2. S.138.

⁶² Tamtéž, s.90.

⁶³ EMMERT, František. *Holocaust*. Praha: Mladá fronta, 2018. ISBN 978-80-204-4817-0. S. 19.

NSDAP rychle vzrostla. Hitler byl velice dobrým řečníkem a uměl podat jednoduché vysvětlení toho, kdo mohl za velkou válku a proč zrovna Židé.⁶⁴

Řešení tzv. židovské otázky se podle Hitlera nabízelo v odstranění židovského národa. Skrze různá omezení židovského obyvatelstva se vyvíjel nátlak s cílem, aby sami emigrovali. Dlouhou dobu bylo i samotné vystěhování z německého státu podporováno. Na jaře roku 1939 byl do Prahy přeložen Adolf Eichmann, který zde zřídil Ústřednu pro židovské vystěhovalectví. Eichmann za souhlasu Heydricha začal připravovat plán, který je známý pod dvěma pojmy: plán Nisko / Lublinský plán. Tento plán spočíval v rozsáhlých deportacích Židů a Židovek a jiných nežádoucích osob (Romů) do „židovského rezervátu.“⁶⁵ Daný rezervát se měl nacházet v oblastech mezi řekami Bug a Visla. Tento projekt byl zastaven, jako hlavní důvod Himmler uvedl obtíže s dopravou.

Miroslav Kryl uvádí tři fáze perzekučních opatřeních vůči Židům. První fáze proběhla v letech 1933-1935, v této fázi podnikli příslušníci NSDAP bojkot židovských obchodů, Židé a Židovky měli omezený přístup k akademickým povoláním, na vysoké školy, byla omezena praxe právníků a lékařů (zákon o znovuzřízení úřednického stavu).⁶⁶

Ve druhé fázi, která proběhla v letech 1935-1938, se objevují norimberské zákony, jež byly přijaty 15. září 1935 na každoročním sjezdu NSDAP v Norimberku.⁶⁷ Tyto zákony určují, kdo je a není Židem a Židovkou, kdo je míšencem prvního či druhého stupně. Za Židy a Židovky byli označeni i lidé, kteří sice byli členy židovské náboženské obce, ale svou víru aktivně neprovozovali. Též se mohlo jednat o osoby, které konvertovaly ke křesťanství, nebo měly za předky Židy a Židovky (klíčové bylo zapsání prarodičů v židovské náboženské obci). Říšský zákon o občanství stanovil, kdo má nárok být občanem a kdo pouhým státním příslušníkem (Židé a Židovky). Státní příslušníci byli bez občanských práv, zejm. politických.⁶⁸

Miroslav Kryl závěrečnou třetí fázi datuje v období let 1939/1941-1945, která jsou spjata s vyvrcholením genocidy židovského národa. V letech 1941-1945 byli lidé označeni za Židy a Židovky podle norimberských zákonů posíláni do ghatt, koncentračních či vyhlazovacích táborů. Rozdíly mezi těmito zařízeními spočívaly v jejich smyslu. Ghetto bylo vyčleněné území města pro určitou skupinu lidí, mezi výjimky patří Terezín, neboť ghetto nebylo jen v jeho části, nýbrž jím bylo celé město. Koncentrační tábor má za cíl koncentrovat určitou skupinu osob, nikoliv na rozdíl od vyhlazovacího tábora vyhlazování. *Ghetto bez zdi* je termín, kterým označujeme státní diskriminaci vůči určité skupině

⁶⁴ KÁRNÝ, Miroslav. Konečné řešení: genocida českých židů v německé protektorátní politice. Praha: Academia, 1991. ISBN 80-200-0389-4. S. 7-8.

⁶⁵ Tamtéž, s. 149.

⁶⁶ KRYL, Miroslav. Rasismus, antisemitismus, holocaust. Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2011. ISBN 978-80-7414-389-2. S. 145.

⁶⁷ Tamtéž.

⁶⁸ EMMERT, František. Holocaust. Praha: Mladá fronta, 2018. ISBN 978-80-204-4817-0. S. 37.

lidí (veškeré vyhlášky a nařízení týkající se omezení pohybu, nošení Davidovy hvězdy, ...). Termín není pojímám teritoriálně, neboť nařízení platila plošně.

Liberec ve 20. letech 20. století byl plný rozvíjejícího se nacionalismu, socialismu a zakládání různých politických stran. Podle sčítání obyvatel z roku 1921 měl Liberec 27 929 německých obyvatel a 4 894 českých.⁶⁹ K židovské náboženské obci se tentýž rok hlásilo 1 602 osob, z nichž bylo 1 302 ze samotného Liberce.⁷⁰ Ačkoliv zde byla převaha Němců a byly tu poměrně časté myšlenky nesouhlasící se vznikem ČSR, již zde nebyly konfliktní situace mezi Čechy a Němci, které by nějak významně ovlivnily vývoj Liberce.

Pro židovské obyvatelstvo Liberce přinesla 30. léta 20. století řadu změn. Sčítání z roku 1930 uvádí zvýšení počtu obyvatel oproti sčítání z roku 1921. Při sčítání z roku 1930 byly statistiky v následujících číslech: 30 110 Němců a 6 269 Čechů.⁷¹ Další velká změna přišla se světovou hospodářskou krizí, která zasáhla převážně státy závislé na zahraničním obchodu. ČSR byla jednou z nich. Nejvíce byl omezen export textilu, skla a porcelánu, což vyústilo v uzavírání továren, zvýšené využívání dělnictva a omezení výroby.⁷²

V Liberci byl zejména textilní průmysl. V roce 1930 bylo v Liberci celkem 261 textilních závodů různé velikosti.⁷³ Na exportu byla liberecká textilní výroba závislá až z 60 %, neboť její výrobní možnosti a kapacity přesahovaly využití pohraničního trhu, kterému nepomáhala ani velká konkurence.⁷⁴ V Liberci v důsledku krize roku 1935 nepracovalo 64 podniků a byla omezena výroba 57 podniků.⁷⁵ Ještě před vypuknutím krize byl pokus o vyvolání generální stávky Rudými odbory (komunistický Všeodborový svaz).⁷⁶ Práce nebyla zastavena ve všech podnicích, v některých stávkovali dělníci a komunisté. Proti těmto stávkám se postavily sociálně demokratické a křesťansko-sociální odbory, Svaz textilních dělníků nabádal své členy k prozřetelnosti, neboť by stávky byly zneužity pouze

⁶⁹ KVAČEK, Robert. Liberec v Československu (1918-1938). In: ANDĚL, Rudolf; KVAČEK, Robert; LHOTOVÁ, Markéta et al. *Liberec*. Praha: Národní lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-484-3. S. 265.

⁷⁰ LHOTOVÁ, Markéta. *Domy modliteb: synagogy a modlitebny židovské obce v Liberci*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2021. ISBN 978-80-7494-584-7. S. 57.

⁷¹ MELANOVÁ, Miloslava; ANDĚL, Rudolf; KVAČEK, Robert; LHOTOVÁ, Markéta; PORTMANN, Kateřina et al. *Liberec*. Vydání první. Dějiny českých, moravských a slezských měst. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-484-3. S. 265.

⁷² BRUNCLÍK, Zdeněk. Za První republiky. In: KARPAŠ, Roman a kol. *Kniha o Liberci*. 3. vydání. Liberec. ISBN 978-80-87100-49-3. S. 341.

⁷³ KVAČEK, Robert. Liberec v Československu (1918-1938). In: ANDĚL, Rudolf; KVAČEK, Robert; LHOTOVÁ, Markéta et al. *Liberec*. Praha: Národní lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-484-3. S. 268.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ BRUNCLÍK, Zdeněk. Za První republiky. In: KARPAŠ, Roman a kol. *Kniha o Liberci*. 3. vydání. Liberec. ISBN 978-80-87100-49-3. S. 341.

⁷⁶ Tamtéž.

pro politické cíle KSČ, nikoliv ke zlepšení situace (hlad, nízké mzdy).⁷⁷ Vliv na tyto stávky měla i DNSAP, která za původce krize označovala ČSR a osočovala ji z úmyslu „vyhladovění pohraničí.“⁷⁸

Vláda ČSR uspořádala stravovací akci, která pomáhala lidem jen v nejvyšší nouzi. Tato stravovací akce spočívala v darování poukázek na potraviny s týdenní platností. Poukázky se lišily hodnotou v závislosti na tom, zda byl daný muž svobodný (10Kč) nebo ženatý (20Kč).⁷⁹ Město Liberec nebylo pozadu a snažilo se situaci svých občanů také zlepšit. V některých ohledech byla podpora od města vyšší nežli od státu. Město přidávalo poukázky a zavedlo stravování pro nezaměstnané.⁸⁰ Město ani stát nebyli jediní, kteří se snažili danou situaci zlepšit, byli zde ještě továrníci a ředitelé firem. Jednou z takových osob byl Julius Spitz, jenž v letech 1934-1938 zaměstnával v průměru 900 osob, zejména Čechů, a pomáhal tak státu s nižšími výdaji v rámci podpory nezaměstnaných.⁸¹

Hospodářská krize napomohla vzestupu NSDAP k moci roku 1933, DNSAP byla její sesterskou stranou v ČSR. Pokud bychom se podívali do Liberce po zavedení Norimberských zákonů roku 1935 v Německu, nenašli bychom v novinách *Reichenberg Zeitung* žádnou zmínku o problémech a obavách židovských spoluobčanů, kteří by byli označeni za Židy a Židovky podle norimberských zákonů. V tisku se objevovaly zejména otázky sebeurčení německých občanů Liberce, samospráva města a německo-české vztahy.⁸²

Parlamentní volby proběhly 19. května 1935.⁸³ V těchto volbách nebyla již DNP, neboť byla roku 1933 rozpuštěna. Tuto stranu nahradila Sudetoněmecká vlastenecká fronta (SHF), která od svého založení nelenila a do parlamentních voleb 1935 sbírala nové členy k rozšíření své základny. Těsně před volbami se přejmenovala na Sudetendeutsche Partei (SdP).⁸⁴ Představitelem této strany byl Konrad Ernst Eduard Henlein. V parlamentních volbách získala překvapivých 67,2 % hlasů, v Liberci 69,8 % hlasů.⁸⁵ Na druhém místě se ve volbách umístila DSP s 5 % hlasů, DCV získala 4,39 %.⁸⁶ Ačkoliv ve volbách zvítězila SdP, starostou i nadále zůstal Carl Kostka.⁸⁷ SdP byla po vítězství ve volbách útočnější vůči ostatním německým stranám a její vliv značně sílil.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ KVAČEK, Robert. Liberec v Československu (1918-1938). In: ANDĚL, Rudolf; KVAČEK, Robert; LHOTOVÁ, Markéta et al. *Liberec*. Praha: Národní lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-484-3. S. 279.

⁷⁹ Tamtéž.

⁸⁰ Tamtéž.

⁸¹ Národní archiv Praha, fond Policejní ředitelství v Praze, 1931-1940, Julius Spitz, signatura S 4953/4.

⁸² ENGELMANN, Isa. *Židé v Liberci: k dějinám obyvatel města pod Ještědem*. Liberec: Kruh autorů Liberecka, 2007. ISBN 978-80-239-9169-7. S. 173.

⁸³ BRUNCLÍK, Zdeněk. Za První republiky. In: KARPAŠ, Roman a kol. *Kniha o Liberci*. 3. vydání. Liberec. ISBN 978-80-87100-49-3. S. 346.

⁸⁴ Tamtéž, s. 345.

⁸⁵ MELANOVÁ, Miloslava; ANDĚL, Rudolf; KVAČEK, Robert; LHOTOVÁ, Markéta; PORTMANN, Kateřina et al. Liberec. Vydání první. Dějiny českých, moravských a slezských měst. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-484-3. S. 284.

⁸⁶ BRUNCLÍK, Zdeněk. Za První republiky. In: KARPAŠ, Roman a kol. *Kniha o Liberci*. 3. vydání. Liberec. ISBN 978-80-87100-49-3. S. 346.

⁸⁷ Tamtéž.

Řada libereckých občanů a občanek opouštěla Liberec a stěhovala se do vnitrozemí, migrační vlny se zvětšily zejména v letech 1937–1938. Po podepsání mnichovské dohody 29. září 1938 se v tisku začaly objevovat inzeráty na prodej nemovitostí i podniků.⁸⁸ V Liberci zůstalo pouze 3000 Čechů, většina z nich odešla.⁸⁹ Objevoval se zde velice útočný antisemitismus, projevoval se od ponižování, přes ničení majetku až po zadržení gestapem.⁹⁰ Během Křišťálové noci z 9. na 10. listopadu 1938 (v pohraničí až do 11. listopadu) byla vypálena synagoga, jejíž vypálení obyvatelé Liberce schvalovali. Tento pogrom byl spáchán jednotkami SA v Německu, Rakousku, Pohraničí a Gdaňsku, a během něj zemřelo celkem více než sto lidí, mnoho dalších osob bylo zbito jednotkami SA a více než 30 000 Židů a Židovek bylo posláno do tří koncentračních táborů (Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen).⁹¹

Koncem prosince 1938 byly v Liberci zavedeny norimberské zákony, Židé a Židovky označení podle norimberských zákonů museli ohlásit veškerý svůj majetek a byl jim omezen pohyb na veřejnosti.⁹² Říšský občanský zákon a zákon na ochranu německé krve a cti v Liberci začal platit od 1. ledna 1939.⁹³ Na začátku roku 1939 se v tisku *Die Zeit* objevovala oznámení Zemského soudu o arizaci židovských firem a obchodů.⁹⁴

3.2 Oběti terezínského ghetta z Liberce

Libereckých občanů a občanek, jichž se dotkla deportace bylo podle současných výzkumů celkem 771. Z celkového počtu 771 si můžeme oddělit dvě čísla, přeživší a oběti. Největší šanci na přežití měl neurčitý počet osob, které uprchly do exilu či se ukryvaly. Přeživších osob, které přežily deportaci, bylo pouhých 55. Libereckých obětí holocaustu, o kterých je doposud známo, bylo celkem 716. Z tohoto čísla obětí v současné době čítáme 68 libereckých obětí holocaustu, které zemřely v ghettu Terezín.⁹⁵ Právě jim je tato práce věnována, a proto bych zde chtěla nastínit statistiky týkající se jejich věkového zastoupení, příčin úmrtí a transportů, kterými byly deportovány. Nejedná se pouze o osoby, které opustily Liberec v období před podepsáním nebo po podepsání mnichovské dohody, ale i osoby, které se v Liberci narodily a odstěhovaly (viz Karel Steindler).

⁸⁸ ENGELMANN, Isa. *Židé v Liberci: k dějinám obyvatel města pod Ještědem*. Liberec: Kruh autorů Liberecka, 2007. ISBN 978-80-239-9169-7. S. 173.

⁸⁹ MELANOVÁ, Miloslava; ANDĚL, Rudolf; KVAČEK, Robert; LHOTOVÁ, Markéta; PORTMANN, Kateřina et al. *Liberec*. Vydání první. Dějiny českých, moravských a slezských měst. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-484-3. S. 301.

⁹⁰ Tamtéž, s. 300-301.

⁹¹ KRYL, Miroslav. *Rasismus, antisemitismus, holocaust*. Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2011. ISBN 978-80-7414-389-2. S. 147.

⁹² MELANOVÁ, Miloslava; ANDĚL, Rudolf; KVAČEK, Robert; LHOTOVÁ, Markéta; PORTMANN, Kateřina et al. *Liberec*. Vydání první. Dějiny českých, moravských a slezských měst. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-484-3. S. 301.

⁹³ Tamtéž.

⁹⁴ Tamtéž.

⁹⁵ SKRBKOVÁ, Linda. *Děti z Liberce v tzv. konečném řešení židovské otázky*. Liberec, 2022. diplomová práce (Mgr.). Technická univerzita v Liberci. Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická. Vedoucí práce Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D. S. 55.

Na základě materiálů sesbíraných z různých databází či archivů se mi podařilo dohledat množství informací, díky kterým si můžeme udělat hrubou představu o jejich životě před třicátými lety. Nejdůležitějším pramenem pro mne byla evidence obyvatel a adresář z roku 1922 pro Liberec, ve kterém jsem vyhledala adresy jednotlivých osob, abych je mohla následně vyhledat ve sčítacích operátech z roku 1921. Samotná jména jednotlivých osob byla psána různými způsoby, nemusely se vždy shodovat v adresáři a ve sčítacím operátu (např. Schächter Wilhelm byl uveden jako *Billel*). Tato skutečnost byla dána tím, že některé dokumenty psali úředníci, kteří se mohli např. přeslechnout či si napsat příjmení po svém. V samotném Liberci v roce 1921 pobývalo pouze 39 osob z 68 identifikovaných. Prázdné kolonky v tabulce níže lze vysvětlit tím, že jsem informace o obětech nedohledala nejen ve sčítacích operátech z roku 1921 pro Liberec, ale ani v jiných databázích, či evidenci obyvatel.⁹⁶

Ve sčítacích operátech z roku 1921 se z celkového počtu identifikovaných 39 obětí přihlásilo k české státní příslušnosti 27 osob.⁹⁷ Ačkoliv se nejvíce osob přihlásilo k české příslušnosti, jen sedm osob z nich označilo češtinu za svou národnost / mateřský jazyk. Je jen otázkou, jak nahlíželi na národnost, zda z hlediska společné minulosti, tradic a zvyků, tak, jak na ni tedy nahlížíme dnes, nebo se jednalo o snahu být součástí majoritní skupiny v Československu. K německé příslušnosti se přihlásilo 13 osob, k rakouské jedna, ačkoliv němčinu jakožto mateřský jazyk či německou národnost uvádělo 35 osob. K židovské příslušnosti se přihlásily tři osoby, ačkoliv k mateřskému jazyku / národnosti jidiš se přihlásila jedna, k češtině druhá osoba a u třetí osoby je tento údaj neznámý.⁹⁸ V otázce zastoupení víry naprostá většina osob, celkem 57 z 68, uvádí v pramenech ze sčítání lidu z roku 1921 pro Liberec a v kartách evidence obyvatel, či jiných dokumentech židovskou víru. K římskokatolickému vyznání se hlásily dvě osoby.

Výpomoc v domácnosti u sebe uvádělo pět osob, jmenovitě Bauer Otto, jehož hospodyně Wagner Rosalie uváděla českou příslušnost, český mateřský jazyk / národnost a vyznáním byla katolička, kromě hospodyně zaměstnával i domácí švadlenu Balcar Ellu, která uváděla českou státní příslušnost, českou národnost / český mateřský jazyk a vyznáním byla evangelička.⁹⁹ Dále Glückauf Salamon měl doma výpomoc, jeho služebná Jülie Frydrychová byla české příslušnosti, české národnosti / český mateřský jazyk a hlásila se k římskokatolickému vyznání.¹⁰⁰ Melanii Gottlieb v domácnosti vypomáhala Marie Vrbatá, která se hlásila k české příslušnosti i národnosti a vyznáním se přiznávala ke katolicismu.¹⁰¹ Pauline Hamburger měla též služebnou, jmenovala se Rosa Sagner, uváděla českou příslušnost, německý mateřský jazyk / národnost a římskokatolické vyznání.¹⁰² Jerusalem Rosa měla

⁹⁶ Veškeré informace jsem dohledala v: SOKA Liberec, fond sčítací operáty 1921 – Liberec; SOKA Liberec, fond evidence obyvatel 1910–1938, Liberec.

⁹⁷ SOKA Liberec, fond sčítací operáty 1921 – Liberec.

⁹⁸ Československá republika byla jedním z mála států, které umožňovaly uvést židovskou národnost.

⁹⁹ SOKA Liberec, fond sčítací operáty 1921 – Liberec, sign. Liberec III. 79.

¹⁰⁰ SOKA Liberec, fond sčítací operáty 1921 – Liberec, sign. Liberec I. 843.

¹⁰¹ SOKA Liberec, fond sčítací operáty 1921 – Liberec, sign. Liberec I. 651.

¹⁰² SOKA Liberec, fond sčítací operáty 1921 – Liberec, sign. Liberec I. 779.

služebnou Marii Runge, jež se hlásila k české státní příslušnosti, české národnosti / mateřskému jazyku a vyznání uváděla římskokatolické.¹⁰³

Zaměstnání jednotlivých osob viz níže v tabulce, ale největší zastoupení měli soukromníci/obchodníci (celkem 14 osob). Tehdy bylo obvyklé, že vdané ženy byly v domácnosti, což byl případ osmi žen. Celkem 19 žen bylo pro svůj vysoký věk v penzi a pobíralo vdovský důchod. V penzi byly tři muži, ale pokud se podíváme na věk jednotlivých osob a uvědomíme si, že se do ghetta Terezín dostaly o dvacet let později po samotném sčítání, tak je jistě patrné, že počet osob v penzi se navýšil.

¹⁰³ SOkA Liberec, fond sčítací operáty 1921 – Liberec, sign. Liberec I. 820.

Jméno	Datum narození a úmrtí	Věk	Zaměstnání	Státní příslušnost	Mateřský jazyk / národnost	Náboženské vyznání	Bydliště v Liberci
Altmann Regine	17. 7. 1873, 26. 11. 1943	70 let	švadlena	židovská	němčina, německá	židovská	Schücker-Strasse 12 (Pražská č. p. 12)
Bass Wilma Hermine	13. 6. 1865, 9. 12. 1942	77 let	vdova, v penzi			židovská	
Bauer Otto	6. 6. 1868, 8. 5. 1943	74 let	advokát	česká	němčina, německá	bez	Bahnhof Strasse 18 (1. Máje)
Buxbaum Ida	21. 3. 1874, 19. 8. 1942	68 let					
Fantl Emilie	22. 3. 1862, 12. 11. 1943	80 let	žena v domácnosti			židovská	
Fantl Emma	28. 10. 1859, 28. 7. 1942	82 let	vdova	rakouská		židovská	
Feigl Gertrud	27. 12. 1887, 24. 3. 1943	54 let	soukromnice			židovská	
Fischer Gabriele	27. 12. 1870, 17. 3. 1943	71 let	soukromnice	německá	němčina, německá	židovská	Horní Růžodol 196
Fleischner Sofie	27. 3. 1849, 27. 8. 1942	93 let	vdova	česká	čeština, česká	židovská	Gerthadthauptmannstrasse 24 (Vítězná)

Freund Klara	14. 1. 1878, 13. 6. 1944	64 let	žena v domácnosti	německá	němčina, německá	židovská	Bahnhof Strasse 33 (1. Máje)
Freund Siegfried	2. 5. 1869, 16. 11. 1943	73 let	lékař	německá	němčina, německá	židovská	Bahnhof Strasse 33 (1. Máje)
Freund Tereza	20. 8. 1862, 18. 7. 1942	79 let	vdova	německá	němčina, německá	židovská	
Fuchs Siegmund	8. 10. 1865, 5. 8. 1942	76 let	inspektor				
Geiger Robert	23. 7. 1917, 11. 12. 1942	24 let				židovská	
Glückauf Salamon	6. 9. 1864, 5. 2. 1943	78 let	obchodník	česká	jidiš	židovská	Friedrich–Ludwig–Jahn Strasse 8 (Holého)
Glücksthal Sofie	16. 5. 1861, 19. 8. 1942	81 let	vdova	česká	němčina, německá	židovská	Mühlfeld Strasse 4 (Vaňurova)
Goltz Otto	5. 12. 1865, 4. 12. 1942	76 let	majitel firmy	německá	němčina, německá	římsko- katolická	Gablonzer Strasse 22 (Jablonecká)
Gottlieb Melanie	27. 2. 1863, 3. 9. 1942	79 let	vdova, dříve paní domácí	česká	němčina, německá	židovská	Mozart Strasse 15
Gutfreund Elfride	31. 8. 1889, 30. 1. 1942	52 let	Vdova			židovská	
Guttman Carl	20. 6. 1894, 16. 11. 1942	48 let	obchodník			židovská	

Haller Albrecht	13. 3. 1892, 12. 3. 1943	50 let	herec	německá	němčina, německá	židovská	
Hamburger Pauline	10. 7. 1854, 20. 9. 1942	87 let	soukromnice	česká	němčina, německá	židovská	Kasernenplatz 6 (náměstí Stefánikovo)
Hammerschlag Anna	7. 10. 1879, 4. 8. 1943	63 let	žena v domácnosti	česká	čeština, česká	židovská	Adlergasse 16 (Orlí)
Hammerschlag Victor	25. 7. 1873, 11. 1. 1944	69 let	majitel společnosti	česká	čeština, česká	židovská	Adlergasse 16 (Orlí)
Hell Julia	9. 9. 1868, 13. 8. 1944	74 let		česká	němčina, německá	židovská	Schücker Strasse 39 (Pražská)
Immergut Rosa	30. 5. 1879, 19. 9. 1943	63 let					
Jerusalem Rosa	8. 2. 1856, 30. 9. 1942	86 let	soukromnice	česká	němčina, německá	židovská	Grillparzer-Strasse 14
Kernbach Emma	16. 6. 1870, 18. 10. 1942	72 let	vdova, dříve v domácnosti	německá	němčina, německá	židovská	Goethe Strasse
Kersten Walter	21. 7. 1905, 19. 10. 1942	37 let	obchodník, chemik			židovská	
Klein Hermine	28. 7. 1867, 11. 6. 1942	74 let					
Kral Ida	3. 2. 1876, 26. 10. 1942	66 let	vdova	česká	němčina, německá	židovská	Klotildenstrasse 5 (Palachova)

Kraus Ernst	16. 1. 1878, 22. 1. 1943	64 let	chemik	česká	němčina, německá	židovská	Färberweg 16 (Barvířská)
Langstein Melanie	3. 9. 1867, 5. 4. 1943	74 let	soukromnice	německá	němčina, německá	židovská	
Lasch Felix	28. 1. 1878, 25. 6. 1943	64 let	vrchní zemský rada	česká	němčina, německá	římsko- katolická	Realschulstrasse 22 (Vítězná)
Löwit Anna	27. 6. 1875, 16. 1. 1942	67 let	vdova				Hablau 17 (Revoluční)
Mannheimer Friedrich	22. 9. 1874, 24. 8. 1942	67 let	inspektor			židovská	
Mautner Auguste	20. 9. 1876, 2. 7. 1942	65 let	soukromnice	česká	němčina, německá	židovská	Hablau 17 (Revoluční)
Meixner Irma	24. 1. 1878, 27. 2. 1943	64 let				židovská	
Nettl Ernestine	29. 3. 1873, 16. 4. 1943	69 let	vdova	německá	němčina, německá	židovská	Breite Gasse 16 (Široká)
Nettl Hermine	22. 9. 1871, 1. 8. 1943	71 let	vdova	německá	němčina, německá	židovská	Brauhofgasse 13 (Rumunská)
Neuhut Johanna	29. 4. 1858, 15. 2. 1943	84 let	vdova	česká	němčina, německá	židovská	Schützen Gasse 45 (5. května)
Neumann Paula	10. 8. 1861, 9. 5. 1944	81 let	vdova	německá	němčina, německá	židovská	Bayerstrasse 20/459 (Masarykova třída)

Pick Anna	28. 2. 1878, 14. 8. 1943	64 let	žena v domácnosti	česká	němčina, německá	židovská	Friedländer Strasse 39a
Pick Berthold	22. 6. 1873, 2. 2. 1943	68 let	obchodník	česká	němčina, německá	židovská	Klotildenstrasse 9 (Palachova)
Pick Josef	19. 3. 1875, 1. 12. 1942	67 let	obchodník	židovská	čeština, česká	židovská	Lessing Strasse 3 (Dobrovského)
Pick Max	14. 12. 1868, 6. 9. 1942	73 let	zubní lékař	česká	němčina, německá	židovská	Karl-Herzig Strasse 3 (Klášterní)
Pick Rosa	11. 5. 1867, 8. 1. 1943	75 let	žena v domácnosti	česká	němčina, německá	židovská	Franzensdorfer Strasse 6 (Františkovská)
Pollak Adele (Adelheid)	19. 5. 1873, 17. 2. 1943	69 let	v penzi				
Popper Theodor	31. 3. 1868, 9. 11. 1942	74 let	ředitel	česká	němčina, německá	židovská	Fichte Strasse 4 (Zborovská)
Radnitz Gustav	28. 4. 1876, 13. 9. 1943	66 let	obchodník			židovská	Gustav-Schirmer-Strasse 12 (generála Píky)
Rieden Emil	31. 10. 1859, 8. 1. 1943	82 let	soukromník			židovská	
Rosen Johanna	24. 6. 1892, 21. 10. 1943	50 let	v domácnosti	česká	němčina, německá	židovská	Schücker Strasse 12 (Pražská)
Rosen Richard	17. 1. 1882, 20. 4. 1944	60 let	majitel společnosti	česká	němčina, německá	židovská	Schücker Strasse 12 (Pražská)

Schächter Wilhelm	4. 12. 1870, 30. 5. 1943	72 let	v penzi	česká	němčina, německá	židovská	Ruprechtice č. domu 277
Schnabel Laura	11. 9. 1868, 5. 5. 1944	70 let	vdova	česká	němčina, německá	židovská	Schücker Strasse 28 (Pražská)
Schubert Malwine	28. 10. 1852, 2. 8. 1942	89 let					
Schulhof Regina	23. 4. 1866, 7. 9. 1942	76 let	vdova			židovská	Siebenhäuser Strasse 15 (Masarykova třída)
Soudek Gertrud	20. 12. 1893, 17. 1. 1943	48 let	v domácnosti			židovská	
Spitz Julius	24. 4. 1879, 13. 4. 1944	64 let	ředitel textilní společnosti	česká	čeština, česká	židovská	Gablonner Strasse 22 (Jablonecká)
Steiner Eduard	28. 5. 1866, 9. 7. 1943	76 let	úředník	česká	němčina, německá	židovská	Lange Strasse 17 (Americká)
Steindler Karl	13. 7. 1895, 14. 3. 1943	47 let	úředník			židovská (později bez)	
Steinreich Olga	13. 12. 1871, 19. 5. 1943	70 let	vdova		čeština, česká	židovská	
Stern David	9. 10. 1869, 25. 3. 1943	72 let	obchodník	židovská		židovská	
Sternschuss Ottilie	18. 12. 1863, 27. 7. 1942	78 let	vdova	německá	čeština, česká	židovská	

Taussig Otto	27. 2. 1871, 8. 2. 1943	71 let	inspektor			židovská	
Weil Alfred	3. 12. 1865, 20. 2. 1943	77 let	obchodník	česká	němčina, německá	židovská	Friedländer Strasse 6 (Frýdlantská)
Wiener Karoline	5. 3. 1876, 23. 2. 1943	65 let	žena v domácnosti	německá	němčina, německá	židovská	

Tabulka 1: základní informace o jednotlivých osobách

Podíváme-li se na tabulku níže, zjistíme že je známo o 60 obětech, kde se nacházely bezprostředně před transportem. Zbýlých osm osob se mi nepodařilo dohledat. Řada libereckých občanů a občanek opouštěla Liberec zejména v letech 1937–1938. Nejčastěji oběti utíkaly do vnitrozemí před koncem září 1938 před podepsáním Mnichovské dohody. Po většinou utíkali do měst, kde měly svou rodinu nebo přátele. Německy mluvící oběti a oběti, které se hlásily k národnosti jiné než české, velice často ve vnitrozemí své příbuzné ani přátele neměly. Objevují se i případy, jako na příklad u MUDr. Maxe Picka, který odešel do Rovenska pod Troskami, do pronajatého bytu, ve kterém si zřídil zubní ordinaci.¹⁰⁴ Posledním místem, na kterém žil, byla Praha, ve které žila i jeho rodina. Nejvíce občanů a občanek Liberce uprchlo do Prahy, jejichž součet se rovná počtu 42 osob. Do Vídně uprchly dvě oběti. Do Pardubic také dvě osoby. Zbýlá města jako Chrudim, Dvůr Králové, Jaroměř, Jičín, Třebotov, Brno (více viz tabulka níže) byla místem, kam odešly občané a občanky Liberce po jednotlivcích.

S hledáním bydlení ve vnitrozemí to nebylo tak jednoduché, jak by se na první moment mohlo zdát. Migrační vlny do vnitrozemí měly za následek, že bydlení nebylo dostupné pro tak velké množství osob, anebo lidé nechtěli nově příchozím Židům a Židovkám své byty pronajímat. Tento problém se snažil vyřešit bytový referát Židovské obce (*Wohnungsreferat*), který se potýkal s různými překážkami, jakožto zabavování bytů Židů a Židovek německými úředníky či již zmíněné problémy s nevolí majitelů bytu s pronajímáním prostor neárijským osobám.¹⁰⁵

V září 1940 se v *Židovských listech* objevilo oznámení o změně v pronajímání bytů, které nařídila Ústředna pro židovské vystěhovalectví v Praze.¹⁰⁶ Tato změna nebyla zrovna nejprívětivější, neboť napomáhala segregaci osob, které byly norimberskými zákony označené za Židy a Židovky. Spočívala v zákazu stěhování se do volných domů a bytů, které nebyly v současnosti či dříve obývány Židy a Židovkami. To vyústilo v další vlnu přihlášek a žádostí na bytový aparát, neboť mnoho osob, které dříve žily v pronajímaných bytech, muselo sehnat bydlení jinde. Lidé, kteří byli těmito skutečnostmi postihnuti a měli i vlivem jiných vyhlášek zmrazená aktiva, sháněli dostupné bydlení, které by si mohli dovolit. Tím byly právě menší byty. Na jaře roku 1940 vedení města Prahy zrušilo nájmy všech Židů a Židovek v obecních bytových domech.¹⁰⁷ Na konci roku 1940 bylo evidováno 11 648 osob, které žádaly o pomoc Židovskou náboženskou obec.¹⁰⁸ Vzhledem k velkému množství žadatelů a nízkému počtu volných bytů bylo řešením ubytovávat větší množství osob v bytových jednotkách.

¹⁰⁴ Národní archiv, fond Policejní ředitelství v Praze 1941-1950. Sign. P 1802/2.

¹⁰⁵ FROMMER, Benjamin. „ŽIDOVSKÉ DOMY“ V PRAZE, PODZIM 1940. Online. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/soa/zide-v-ceskych-zemich-a-konecne-reseni-zidovske-otazky/zidovske-obce-v-pasti/zidovske-domy-v-praze-podzim-1940/>. [cit. 2024-06-06].

¹⁰⁶ Tamtéž.

¹⁰⁷ Tamtéž.

¹⁰⁸ Tamtéž.

Tato skutečnost nebyla zrovna přívětivá, ba naopak. Sdílené bydlení vedlo ke ztrátě soukromí, což muselo být velmi znepokojující. Můžeme si to ukázat na příkladu Otty a Anny Goltzových. Goltzovi žili ve vile v Liberci na adrese Jablonecká čp. 22 a spolu s nimi ve vile byly i služebné a hospodyně. Jednalo se o secesní vilu, která byla v roce 1939 arizována. Manželé Goltzovi se často stěhovali, během čtyř let se stěhovali pětkrát.

Již v roce 1938 se přestěhovali do Věžek (Zborovice u Kroměříže), ve kterých strávili jeden rok. Od 21. srpna do konce září 1939 žili v pražském hotelu „Paříž.“ Od září již žili na adrese Královská třída čp. 47, kde byli v pronájmu až do května 1941. Důvodem pro jejich ukončení pronájmu a nucené vystěhování byl jejich neárijský původ. Další adresou, na které Goltzovi žili, byla Saarská ulice čp. 10, na této adrese měli jeden moderní pokoj s ústředním topením. V tomto ubytování zůstali do 31. října 1941.

Poslední adresou byla Římská čp. 35, ve které byli hlášeni až do 21. září 1942. Ve zmíněném bytě s nimi žilo za celou tu dobu minimálně dalších šest osob. Goltzovi měli k dispozici malý pokoj, ve kterém bylo občas chabých 11 stupňů.¹⁰⁹ Kromě nedostatku místa a soukromí je sužoval i nedostatek potravin, který se projevoval i na jejich zdraví.¹¹⁰ Nárůst diskriminačních opatření spolu se strachem z deportace byl ve velkém kontrastu s jejich životem před samotným začátkem holocaustu.

¹⁰⁹ PORTMANN, Kateřina, BENDÁSEK, Tomáš. *Návrat domů. Příběh rodiny Anny a Otty Goltzových.*

¹¹⁰ Tamtéž.

Jméno	Datum narození a úmrtí	Věk	Poslední bydliště před válkou	transport	Příčina úmrtí
Altmann Regine	17. 7. 1873, 26. 11. 1943	69 let	Praha II, Na Poříčí 34	Cv 6. 3. 1943	
Bass Wilma Hermine	13. 6. 1865, 9. 12. 1942	77 let	Vídeň 2, Zirkusgasse 33/1	IV/4	záněť tenkého střeva
Bauer Otto	6. 6. 1868, 8. 5. 1943	74 let	Třebotov	Ba 10. 8. 1942	operace
Buxbaum Ida	21. 3. 1874, 19. 8. 1942	68 let	Brno	Ad 23. 3. 1942	
Fantl Emilie	22. 3. 1862, 12. 11. 1943	80 let	Praha VII, Eschenbachova 17	AAp 9. 7. 1942	
Fantl Emma	28. 10. 1859, 28. 7. 1942	82 let	Praha XII, Perunova 12	AAp 9. 7. 1942	
Feigl Gertrud	27. 12. 1887, 24. 3. 1943	54 let	Praha XII, Schwerinova 6	AAq 13. 7. 1942	
Fischer Gabriele	27. 12. 1870, 17. 3. 1943	71 let		XIX/2 20. 11. 1942	
Fleischner Sofie	27. 3. 1849,	93 let	Praha XII, Schwerinova 1201	AAp 9. 7. 1942	srdeční slabost

	27. 8. 1942				
Freund Klara	14. 1. 1878, 13. 6. 1944	64 let	Praha XII, Hradešinská 31	Ck 22. 12. 1942	
Freund Siegfried	2. 5. 1869, 16. 11. 1943	73 let	Praha XII, Hradešinská 31	Ck 22. 12. 1942	
Freund Tereza	20. 8. 1862, 18. 7. 1942	79 let	Praha XII, Havlíčková 50	AAp 9. 7. 1942	odumření svalových vláken
Fuchs Siegmund	8. 10. 1865, 5. 8. 1942	76 let	Vídeň 2, Glockengasse 8a/21	IV/3 10. 7. 1942	srdeční selhání
Geiger Robert	23. 7. 1917, 11. 12. 1942	24 let	Poděbrady	AAc 9. 6. 1942	
Glückauf Salamon	6. 9. 1864, 5. 2. 1943	78 let	Mladá Boleslav	Cm 16. 1. 1943	podvýživa, stařecká slabost
Glücksthal Sofie	16. 5. 1861, 19. 8. 1942	81 let	Praha II, tř. Richarda Wagnera 3	AAI 2. 7. 1942	
Goltz Otto	5. 12. 1865, 4. 12. 1942	76 let	Praha XII, Římská 35	AAp 9. 7. 1942	zánět buněčné tkáně
Gottlieb Melanie	27. 2. 1863, 3. 9. 1942	79 let	Praha XII, Slezská 111	AAp 9. 7. 1942	zápal plic
Gutfreund Elfride	31. 8. 1889, 30. 1. 1942	52 let	Praha XII	V 30. 1. 1942	zánět tenkého střeva

Guttman Carl	20. 6. 1894, 16. 11. 1942	48 let	Tábor	Cb 16. 11. 1942	srdeční slabost
Haller Albrecht	14. 3. 1892, 12. 3. 1943	50 let	Kosmonosy	Cm 16. 1. 1943	
Hamburger Pauline	10. 7. 1854, 20. 9. 1942	87 let	Praha XII	AAp 9. 7. 1942	zánět horních a dolních cest dýchacích
Hammerschlag Anna	7. 10. 1879, 4. 8. 1943	63 let	Praha I	Ck 22. 12. 1942	srdeční selhání
Hammerschlag Victor	25. 7. 1873, 11. 1. 1944	69 let	Praha I	Ck 22. 12. 1942	
Hell Julia	9. 9. 1868, 13. 8. 1944	74 let	Karlovy Vary	XXII/1 25. 11. 1942	
Immergut Rosa	30. 5. 1879, 19. 9. 1943	63 let	Praha X, Sudetská 23	AAp 9. 7. 1942	
Jerusalem Rosa	8. 2. 1856, 30. 9. 1942	86 let	Praha V	AAe 20. 6. 1942	stařecká slabost
Kernbach Emma	16. 6. 1870, 18. 10. 1942	72 let	Praha V	AAr 16. 7. 1942	tuberkulóza
Kersten Walter	21. 7. 1905, 19. 10. 1942	37 let	Praha XII	AAu 27. 7. 1942	tyfus
Klein Hermine	28. 7. 1867,	74 let	Praha III, Lužická 16	AAs 20. 7. 1942	

	11. 6. 1942				
Kral Ida	3. 2. 1876, 26. 10. 1942	66 let	Praha VII, Bubenské nábř. 19	AAs 20. 7. 1942	mozková příhoda
Kraus Ernst	16. 1. 1878, 22. 1. 1943	64 let	Suchdol	Ck 22. 12. 1942	srdeční slabost
Langstein Melanie	3. 9. 1867, 5. 4. 1943	74 let	Praha VII, Veverkova 16	AAn 6. 7. 1942	průjmové onemocnění
Lasch Felix	28. 1. 1878, 25. 6. 1943	64 let	Praha I	Bf 8. 9. 1942	prasknutí tenkého střeva
Löwit Anna	27. 6. 1875, 16. 1. 1942	67 let	Praha V, Josefovská 6	AAp 9. 7. 1942	stařecká slabost
Mannheimer Friedrich	22. 9. 1874, 24. 8. 1942	67 let	Zbraslav	AAw 3. 8. 1942	srdeční slabost
Mautner Auguste	20. 9. 1876, 2. 7. 1942	65 let	Praha XII, Šumavská 13	AU 1 15. 5. 1942	srdeční selhání
Meixner Irma	24. 1. 1878, 27. 2. 1943	64 let	Trutnov	XIX/2 20. 11. 1942	zástava srdce
Nettl Ernestine	29. 3. 1873, 16. 4. 1943	69 let		XIX/4 16. 12. 1942	
Nettl Hermine	22. 9. 1871, 1. 8. 1943	71 let		XIX/2 20. 11. 1942	úplné vyčerpání
Neuhut Johanna	29. 4. 1858,	84 let		XIX/2 20. 11. 1942	úplné vyčerpání

	15. 2. 1943				
Neumann Paula	10. 8. 1861, 9. 5. 1944	81 let	Praha V	Dd 12. 6. 1943	
Pick Anna	28. 2. 1878, 14. 8. 1943	64 let	Praha XI, Brněnská 1519	Au 12. 5. 1942	srdeční onemocnění
Pick Berthold	22. 6. 1873, 2. 2. 1943	68 let	Praha XIII, tř. Krále Jiřího 1450	AAe 20. 6. 1942	srdeční slabost
Pick Josef	19. 3. 1875, 1. 12. 1942	67 let		Au 12. 5. 1942	syfilis
Pick Max	14. 12. 1868, 6. 9. 1942	73 let	Praha XI, Brněnská 1519	Au 12. 5. 1942	uteretolitiáza
Pick Rosa	11. 5. 1867, 8. 1. 1943	75 let		XIX/2 20. 11. 1942	srdeční slabost
Pollak Adele (Adelheid)	19. 5. 1873, 17. 2. 1943	69 let	Chrudim	Cf 5. 12. 1942	srdeční onemocnění
Popper Theodor	31. 3. 1868, 9. 11. 1942	74 let	Praha XI, Sudoměřická 44	AAq 13. 7. 1942	srdeční selhání
Radnitz Gustav	28. 4. 1876, 13. 9. 1943	66 let	Praha X, Královská 29	AAe 20. 6. 1942	
Rieden Emil	31. 10. 1859, 8. 1. 1943	82 let	Praha I, Michalská 3	AAs 20. 7. 1942	stařecká slabost
Rosen Johanna	24. 6. 1892,	50 let	Pardubice	Cg 9. 12. 1942	

	21. 10. 1943				
Rosen Richard	17. 1. 1882, 20. 4. 1944	60 let	Pardubice	Cg 9. 12. 1942	
Schächter Wilhelm	4. 12. 1870, 30. 5. 1943	72 let		XIX/4 16. 12. 1942	
Schnabel Laura	11. 9. 1868, 5. 5. 1944	70 let	Praha I	AAe 20. 6. 1942	
Schubert Malwine	28. 10. 1852, 2. 8. 1942	89 let	Praha XII, Cinnpergova 1	AAr 16. 7. 1942	
Schulhof Regina	23. 4. 1866, 7. 9. 1942	76 let	Praha XIX	AAr 16. 7. 1942	zápal plic
Soudek Gertrud	20. 12. 1893, 17. 1. 1943	48 let	Dvůr Králové	Ch 17. 12. 1942	tuberkulóza
Spitz Julius	24. 4. 1879, 13. 4. 1944	64 let	Praha I, Havelská 9	W 8. 2. 1942	
Steiner Eduard	28. 5. 1866, 9. 7. 1943	76 let	Jaroměř	Ch 17. 12. 1942	srdeční slabost
Steindler Karl	13. 7. 1895, 14. 3. 1943	47 let	Praha II	AAu 27. 7. 1942	
Steinreich Olga	13. 12. 1871, 19. 5. 1943	70 let	Praha I	AAe 20. 6. 1942	
Stern David	9. 10. 1869,	72 let	Praha I	AU 1 15. 5. 1942	

	25. 3. 1943				
Sternschuss Ottilie	18. 12. 1863, 27. 7. 1942	78 let	Praha II	AAn 6. 7. 1942	
Taussig Otto	27. 2. 1871, 8. 2. 1943	71 let	Praha XIII, Niská 19a	AAn 6. 7. 1942	záněť pohrudnice
Weil Alfred	3. 12. 1865, 20. 2. 1943	77 let	Jičín	Cl 13. 1. 1943	stařecká slabost
Wiener Karoline	5. 3. 1876, 23. 2. 1943	65 let	Praha XII, Slezská 70	L 10. 12. 1941	zápal plic

Tabulka 2: informace osob spjatý s transporty a příčinami úmrtí

Situace v Pohraničí nebyla přívětivá, a proto mnoho osob utíkalo do vnitrozemí nebo za hranice. Nejvíce osob, kterými se tato bakalářská práce zabývá, uteklo do Prahy, odkud byli deportováni v celkem 19 transportech. Celkový počet transportů, ve kterém se liberecké oběti, které zemřely v terezínském ghettu, nacházely, čítá 32 transportů. Veškeré transporty jsou uvedeny s celkovým počtem zařazených osob, přeživšími a se zastoupením osob, které pocházely z Liberce a zemřely v terezínském ghettu.

Transport	Výchozí a cílová stanice	Počet zařazených osob	Celkový počet přeživších	Počet zařazených osob z Liberce, které zemřely v ghettu Terezín	Počet osob z Liberce, které byly ve stejných transportech jako oběti terezínského ghetta
L 10. 12. 1941	Praha – ghetto Terezín	1006	130	1	3
V 30. 1. 1942	Praha – ghetto Terezín	909	93	1	12
W 8. 2. 1942	Praha – ghetto Terezín	1002	81	1	16
Au 12. 5. 1942	Praha – ghetto Terezín	1002	64	4	13
AU 1 15. 5. 1942	Praha – ghetto Terezín	1001	69	2	11
AAe 20. 6. 1942	Praha – ghetto Terezín	1005	72	5	21
AAI 2. 7. 1942	Praha – ghetto Terezín	1005	98	1	10
AAn 6. 7. 1942	Praha – ghetto Terezín	1000	45	3	16
AAp 9. 7. 1942	Praha – ghetto Terezín	1000	41	9	23
AAq 13. 7. 1942	Praha – ghetto Terezín	1001	52	2	16
AAr 16. 7. 1942	Praha – ghetto Terezín	1000	79	3	10
AAs 20. 7. 1942	Praha – ghetto Terezín	1000	35	3	20
AAu 27. 7. 1942	Praha – ghetto Terezín	1002	68	2	13
AAw 3. 8. 1942	Praha – ghetto Terezín	1001	74	1	13
Ba 10. 8. 1942	Praha – ghetto Terezín	1474	172	1	25
Bf 8. 9. 1942	Praha – ghetto Terezín	1005	134	1	13
Ck 22. 12. 1942	Praha – ghetto Terezín	1005	143	5	17
Cv 6. 3. 1943	Praha – ghetto Terezín	1022	241	1	10
Dd 12. 6. 1943	Praha – ghetto Terezín	15	4	1	2

Cl 13. 1. 1943	Mladá Boleslav – ghetto Terezín	552	29	1	13
Cm 16. 1. 1943	Mladá Boleslav – ghetto Terezín	491	20	2	31
AAc 9. 6. 1942	Kolín – ghetto Terezín	725	29	1	11
Ch 17. 12. 1942	Hradec králové – ghetto Terezín	650	53	2	11
XIX/2 20. 11. 1942	Ústí nad Labem – ghetto Terezín	31	0	5	5
XIX/4 16. 12. 1942	Ústí nad Labem – ghetto Terezín	39	4	2	3
Ad 23. 3. 1942	Brno – ghetto Terezín	1001	48	1	2
Cf 5. 12. 1942	Pardubice – ghetto Terezín	650	44	1	5
Cg 9. 12. 1942	Pardubice – ghetto Terezín	608	46	2	9
Cb 16. 11. 1942	Tábor – ghetto Terezín	619	39	1	3
IV/4	Vídeň – ghetto Terezín	1009	59	1	
IV/3 10. 7. 1942	Vídeň – ghetto Terezín	1015	39	1	
XXII/1 25. 11. 1942	Karlovy Vary – ghetto Terezín	50	0	1	

Tabulka 3: seznam transportů

Ze všech 68 osob, kterými se tato práce zabývá, se mi podařilo dohledat u 42 osob příčinu úmrtí. Uvedených příčin úmrtí bylo 14 jednotlivých druhů.¹¹¹ Nemůžeme ale s jistotou říci, zda se jedná o skutečnou příčinu úmrtí, nebo nikoliv. V terezínském ghettu byly nevhodné životní podmínky, které vedly k řadám zdravotních komplikací. Samotní lékaři v terezínském ghettu neměli veškeré potřebné vybavení a léky. Informace, zda opravdu jednotliví vězni a vězenkyně zemřeli na zmíněné příčiny, tedy nemusí být pravdivé.

Nejčastější příčinou úmrtí byla srdeční onemocnění, čítající slabost srdce, odumření svalových srdečních vláken či srdeční selhání či jiné. Druhou nejčastější příčinou byla stařecká slabost, čemuž se nelze divit, neboť většina z již zmíněných 68 osob byla staršího věku a takováto náhlá změna prostředí s nevhodnými životními podmínkami pro ně byla náročná. Také docházelo i k prohlubování zdravotních problémů spojených s absencí léčiv, na které byly osoby zvyklé a byly jim odebrány (viz kapitola Senioři v ghettu Terezín). Třetí nejčastější příčinou byly problémy spojené s trávicím traktem a nevhodnou stravou, která byla příčinou nejen problémů s trávicím systémem, ale ovlivnila i celkovou imunitu

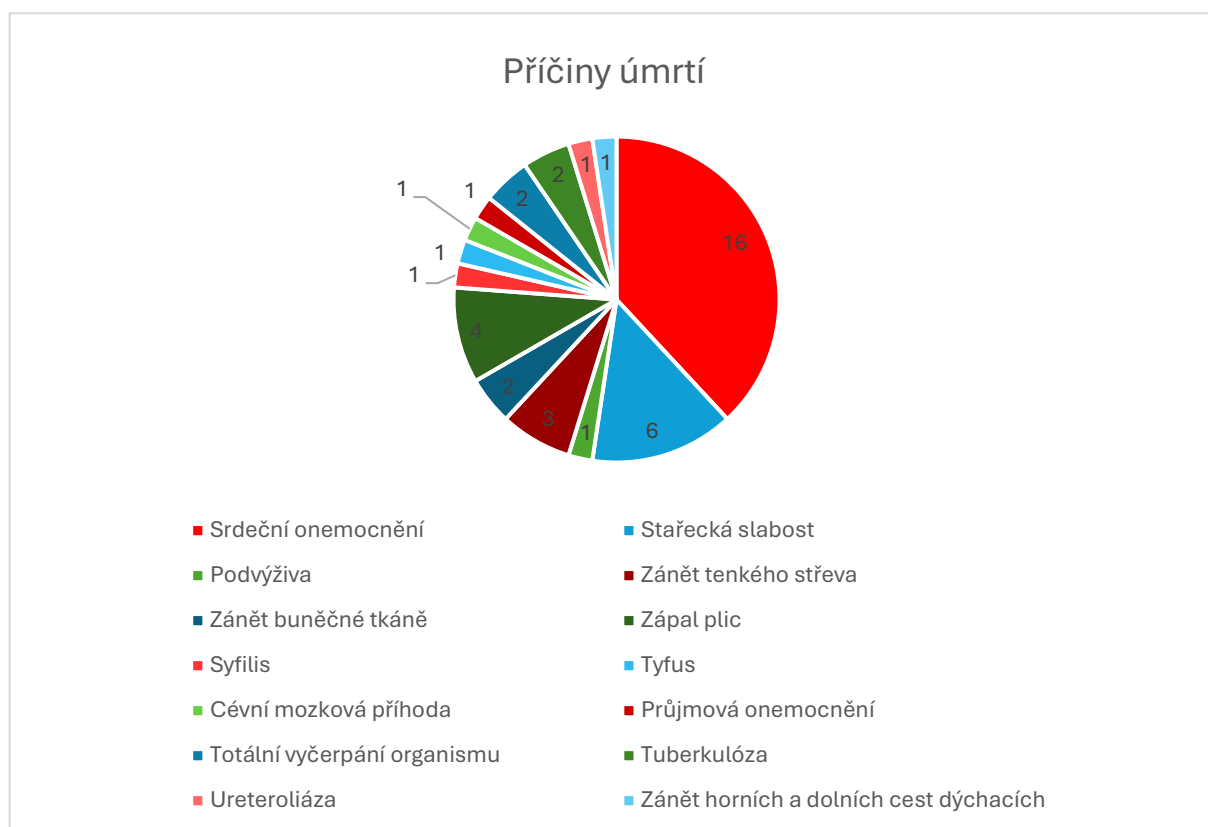
¹¹¹ Národní archiv, *fond Židovské matriky*. Ohledací listy – ghetto Terezín.

vězněných. Narušená imunita výrazně přispěla k dalším zdravotním komplikacím. Takovéto podmínky byly vhodné pro šíření různých infekčních onemocnění, která jsou pro místa s vysokou koncentrací obvyklá.

Nejvíce úmrtí bylo v roce 1943, jejichž součet dosahuje číslíce 33, druhým nejčastějším rokem úmrtí byl rok 1942, během kterého zemřelo 28 obětí. Nejméně osob zemřelo v roce 1944 se součtem sedmi osob.

Pokud se zaměříme na jednotlivé roky, nemůžeme si nepovšimnout skutečnosti, že v roce 1942 byly nejčastější příčinou úmrtí srdeční komplikace jako např.: srdeční selhání nebo slabost, které se vyskytly u celkem osmi osob. V roce 1943 byly taktéž nejčastější příčinou srdeční onemocnění se stejným počtem obětí, a to tedy osmi, na druhém místě má početné zastoupení stařecká slabost a úplné vyčerpání, které postihlo celkem pět osob, zbylé příčiny úmrtí se objevovaly ojedinelé v rámci odlišných infekčních onemocnění.

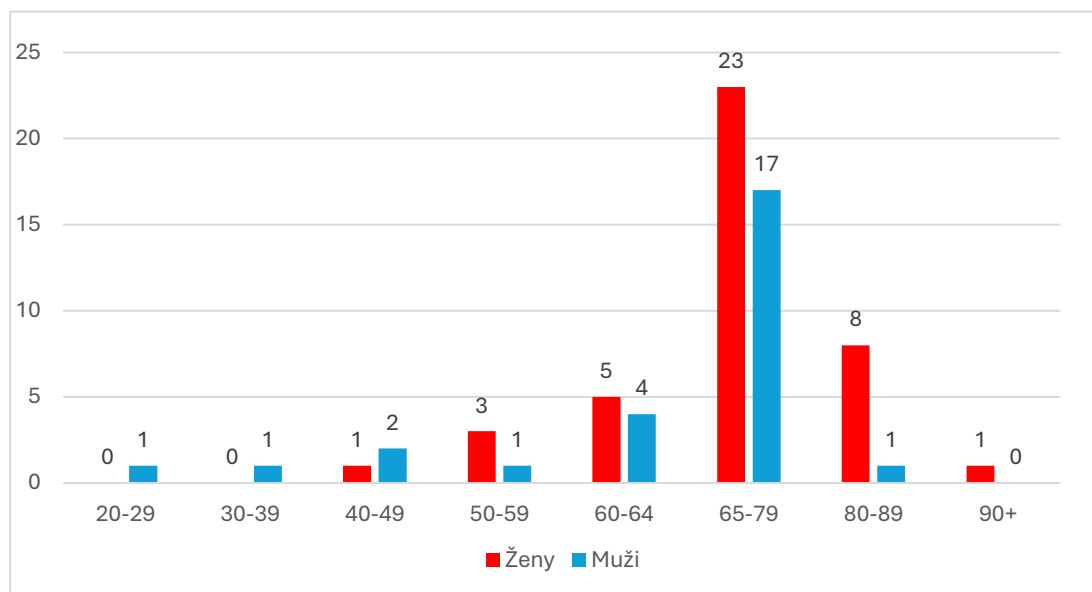
V níže přidruženém grafu si můžeme povšimnout procentuálního zastoupení veškerých příčin úmrtí, které potkaly oběti z řad libereckých občanů a občanek, kterými se tato bakalářská práce zabývá.

Graf 1: Příčiny úmrtí libereckých občanů v ghettu Terezín

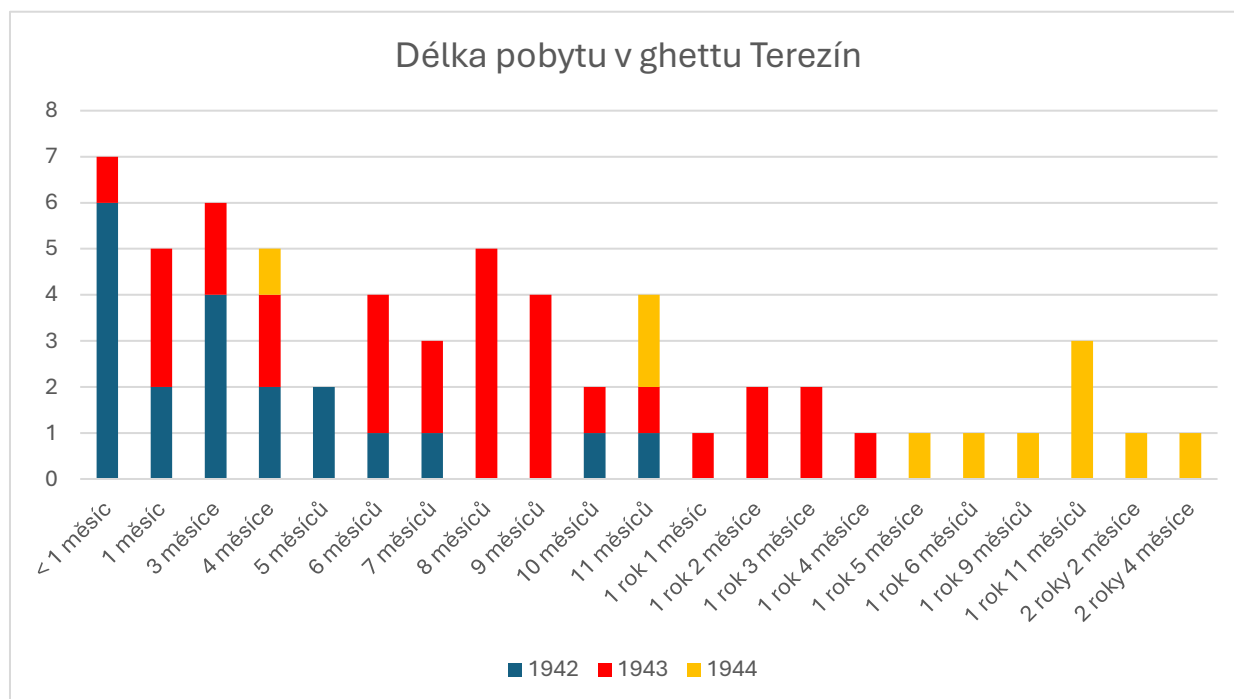
Věkové zastoupení těchto 68 osob dokládá graf níže. Průměrný věk byl 69 let. Průměrný věk žen dosahoval 71 let a mužů 65 let. Nejstarší obětí byla 93letá Sofie Fleischer a nejmladším byl 24letý

Robert Geiger.¹¹² Jak je z grafu patrné, vězenkyně terezínské ghetta dříve žijící v Liberci nebyly pouze v početní většině, ale byly i vyššího věku.

Graf 2: Věkové zastoupení podle pohlaví

Zaměříme-li se na délku dožití libereckých obětí v ghettu Terezín, zjistíme, že nejdéle v terezínském ghettu pobývala jedna z obětí dva roky a čtyři měsíce. Jednalo se o Paulu Kanitzer. Paula Kanitzer se dožila 70 let, z nichž poslední dva roky a čtyři měsíce strávila v otřesných

Graf 3: Délka pobytu v ghettu Terezín

¹¹² Tamtéž.

podmínkách terezínského ghetta.¹¹³ Samotný graf znázorňuje délku pobytu, kdežto barva je ukazatelem roku úmrtí.

3.3 Případové studie

Práce je věnována 68 osobám, které se narodily nebo určitou část svého života žily v Liberci. Všechny tyto oběti měly kromě vazeb na město Liberec i společnou nepřízeň osudu, která se projevila označením za Žida a Židovku podle norimberských rasových zákonů. Takovéto označení nebylo ničím přínosným, ba naopak přineslo obětem řadu diskriminačních opatření, která vyústila v naprosté odebrání základních životních práv.

Ze všech 68 obětí jsem si vybrala pro případové studie čtyři rozdílné muže jejichž životní cesty by měly být připomínány. Každý z nich pocházel z jiného místa, měli odlišná povolání, rozdílný pohled na víru a v neposlední řadě se každý z nich se se zhoršující se společenskou a politickou situací vyrovnával jinak. Jak již bylo zmíněno, většina obětí byla důchodového věku, i přesto se mezi těmito oběťmi identifikovaly mladší oběti, jako např. Karel Steindler.

3.3.1 Felix Vojtěch Lasch

Felix Vojtěch Lasch byl další z libereckých obětí holocaustu. Narodil se 28. ledna 1878 v Praze. Jeho rodiče byli MUDr. Eduard Elias Lasch a Julia Laschová (roz. Polláková), kteří se vzali v Praze 1. května 1877.¹¹⁴ Jeho rodina vyznávala židovskou víru, on sám konvertoval k římskokatolickému vyznání. Byl nejstarší ze tří sourozenců. Jeho mladší bratr Egon se narodil též v Praze, vystudoval práva. Nejmladší sestra Markéta Laschová získala titul doktorky filozofie a věnovala se chemii. Felix ani jeho sourozenci neměli žádné potomky.

Felix Lasch dne 24. září 1938 odhlásil své bydliště v Liberci a přihlásil se do Prahy.¹¹⁵ V Liberci se živil jako advokát. Pracoval na adrese Felberova ulice (Schlossgasse) čp. 8.¹¹⁶ Bydlel v ulici Vítězná (Gerhard-Hauptmann-Strasse) ve vile č. p. 731/22. Za svého pobytu v Liberci se živil jakožto vrchní soudní rada u vrchního zemského soudu.

Po přestěhování do Prahy v září 1938 žil na adrese: Praha I., Benediktýnská 16. V žádosti o občanskou legitimaci uvedl římskokatolické vyznání. Na Felixově osudu si můžeme ukázat, jak bylo velice obtížné sehnat ubytování se zhoršující se politickou a společenskou situací, jak již bylo uvedeno výše. Dále má uveden pobyt v Praze v ulici Na Žižkově č. p. 1080 od 4. října 1938.¹¹⁷ V lednu 1939

¹¹³ Národní archiv, *fond Židovské matriky*. Ohledací listy – ghetto Terezín. Svazek 32.

¹¹⁴ Národní archiv, *fond Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích*, inventární číslo 2673, Praha – *matriky oddaných*.

¹¹⁵ Národní archiv, *fond Policejní ředitelství v Praze, 1941-1950*, L, Lasch Felix Adalbert, signatura L 527/4.

¹¹⁶ ENGELMANN, Isa. *Židé v Liberci: k dějinám obyvatel města pod Ještědem*. Liberec: Kruh autorů Liberecka, 2007. ISBN 978-80-239-9169-7. S. 101.

¹¹⁷ Národní archiv, *fond Policejní ředitelství v Praze, 1941-1950*, L, Lasch Felix Adalbert, signatura L 527/4.

získal státní příslušnost Protektorátu Čechy a Morava. V roce 1941 se přestěhoval z adresy: Praha II., Na Poříčí 1062, na nové bydliště na adrese: Praha II., Malá Štupartská 646/1.

Cestovní pas mu byl vydán v lednu 1939 s platností do 7. února 1944 za účelem obchodní cesty, s možností vycestovat do všech států. Téhož roku, kdy mu byl vydán cestovní pas, mu bylo i bankou schváleno obchodní spojení za předpokladu, že ke svému úřadu vrchního rady převezme konzulát pro stát Uruguay. Do Uruguaye měla směřovat i jeho obchodní cesta, protože si vyřizoval cestovní pas. Vystěhování mu nakonec nebylo umožněno.¹¹⁸

Po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava, vlivem platných norimberských zákonů a s nimi spojených vyhlášek, se nemohl živit jako vrchní soudní rada u vrchního zemského soudu jako dříve. V Praze se živil jako redaktor a statkář, jenže ani tuto práci si dlouho neudržel a skončil v penzi.

Do ghetta Terezín byl deportován transportem Bf dne 8. září 1942, který měl trasu z Prahy do terezínského ghetta. Z tohoto transportu přežilo pouhých 134 osob z 1005. V ghettu Terezín přežil necelý rok. Zemřel 25. června 1943, ve věku 65 let, na otravu způsobenou prasknutím slepého střeva.¹¹⁹

3.3.2 Julius Spitz

Julius Spitz se narodil v Příbrami 24. dubna 1879. Narodil se Leopoldu a Marii (roz. Blochová) Spitzovým. Jeho sourozenci byli Emil, Moritz, Kamilla, Julius, Rudolf a Erwin. V pořadí byl čtvrtý z nich. Vyznával, stejně jako jeho rodina, judaismus a k národnosti se hlásil české.¹²⁰

Již od narození byl zapsán v obci Oslava v Podhradí u Písku, kde žil do r. 1925.¹²¹ Svou první manželku Karolinu (roz. Fleischmannová) si vzal 10. prosince 1905 v Pardubicích. S ní měl dceru Marii, jež se narodila v Hlinsku dne 14. září 1906. Karolina zemřela v roce 1913 v Chebu. Jeho dcera Marie si vzala za manžela Paula Winternitze dne 14. listopadu 1929. Marie, přestože byla nahlášena trvalým bydlištěm v obci Úpice, žila se svým manželem ve druhé polovině 30. let v Sarajevu. Zemřela 10. června 1985 ve svých 78 letech v Chicagu v okrese Cook County ve státě Illionis ve Spojených státech amerických a v záznamech se o ní pojednává jako o Mizzi Winternitz.¹²²

Julius Spitz si vzal za druhou manželku Helenu (roz. Waldmannová) dne 10. září 1916. V letech 1925–1934 žil se svou rodinou v Praze na adrese Praha – Smíchov, Malátova ulice 2. Během jeho pobytu v Praze se živil jako ředitel firmy P. A. Šlechta a syn, Lomnice nad Popelkou. Helena byla od 31. srpna 1938 hospitalizována v sanatoriu Sanopz z důvodu léčby rakoviny.¹²³ V době její léčby její

¹¹⁸ Tamtéž.

¹¹⁹ Národní archiv, fond Židovské matriky, Ohledací listy, ghetto Terezín, svazek 102.

¹²⁰ Národní archiv, fond Policejní ředitelství v Praze, 1931-1940, Julius Spitz, signatura S 4953/4.

¹²¹ Národní archiv, fond Policejní ředitelství v Praze, 1931-1940, Julius Spitz, signatura S 4953/4.

¹²² HEŘMANŮV MĚSTEC (o. Chrudim), 404, N 1869-1929 etc (R101/ Fo196/ Nr14)

- https://www.geni.com/documents/view?doc_id=6000000141134641784

¹²³ Národní archiv, fond Policejní ředitelství v Praze, 1931-1940, Julius Spitz, signatura S 4953/4.

nevlastní dcera Marie přijela ze Sarajeva, aby pomohla s její léčbou. Svému zdravotnímu stavu Helena podlehla 18. listopadu 1938 ve věku 58 let.¹²⁴

Syn Julia a Heleny se jmenoval Hanuš a narodil se 13. dubna 1924. Studoval na státním českém reálném gymnáziu v Liberci do konce školního roku 1937/1938. Během letních měsíců 1938 se mu podařilo odejít do exilu. Jeho cesta směřovala do Anglie, ve které začal studovat na Lindisfarne College, Westcliff v Essexu. Zemřel roku 1987 v Izraeli.

Julius Spitz žil v Liberci od roku 1934, neboť se přestěhoval blíže za práci. Byl jmenován do funkce prokurátora firmy Višňovské textilní závody (Weigsdorfer Textilwerke AG), přičemž tato firma byla ve vlastnictví Otty Goltze. Pobyt Julia Spitze v Liberci netrval dlouho, protože se zhoršující se politickou situací byl z Liberce 23. září 1938 odvolán do Prahy.¹²⁵ Do Prahy se nastěhoval 26. září 1938 na adresu Praha II., Žitná ulice 4a, kde nepobyl o nic déle nežli měsíc.¹²⁶ Jak již bylo zmíněno, pro Židy a Židovky bylo velmi těžké sehnat bydlení. Další adresa, na které v Praze pobýval, byla Praha – Smíchov, Zborovská ulice 64, kde bydlel od 10. října 1938.¹²⁷ Necelý týden po jeho odvolání byla podepsána mnichovská dohoda, která se stala důvodem emigrace dalších libereckých občanů.

Ačkoliv pobyl v Liberci pouze čtyři roky, je považován za jednu z významných osob. Ve své funkci prokurátora ve společnosti Weigsdorfské textilní závody vykonával svou práci pečlivě a řídil společnost, jež zaměstnávala v letech 1934–1938 v průměru devět set osob. V souvislosti s jeho vedením a zaměstnáváním zejména českých obyvatel v Liberci a okolí klesla podstatně nezaměstnanost a s ní spojené výdaje státu na podporu v nezaměstnanosti. Ředitelem textilních závodů se stal na základě jmenování dvou bankovních ústavů (Česká eskomptní banka a úvěrní ústav, Česká banka Union). Společnost byla dříve vedena Ottou Goltzem, který dosáhl podle svých potomků roku 1931 bankrotu.¹²⁸ Po Ottu Goltzovi funkci ředitele, před již zmíněným Juliem Spitzem, převzal syn Otty Friedrich Arthur Goltz.¹²⁹ Výběr do vedoucích pozic firmy si převzaly po bankrotu Otty Goltze na starost již zmíněné banky.¹³⁰ Svou funkci si Spitz zasloužil zejména za dřívější budování a organizaci tohoto závodu. Další firmou, které byl Julius Spitz ředitelem, byla firma Siegmund Goldschmiedt, jež vyráběla zejména tkaniny pro export pánské i dámské konfekce. Obě firmy měly správu v Liberci v Jablonecké ulici

¹²⁴ Tamtéž.

¹²⁵ Odvolán byl na základě dopisu věřitelů České eskomptní banky a úvěrního ústavu, Česká banka Union. Viz Národní archiv, fond Policejní ředitelství v Praze, 1931-1940, Julius Spitz, signatura S 4953/4.

¹²⁶ Tamtéž.

¹²⁷ Tamtéž.

¹²⁸ BENDÁSEK, Tomáš. *Příběh rodiny Goltz*. Diplomová práce. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2021. S. 63.

¹²⁹ Tamtéž.

¹³⁰ Tamtéž.

čp. 20, kde bydlel i Julius Spitz.¹³¹ V sousedním domě čp. 22 žil Otto Goltz se svou rodinou. Otto Goltz byl majitelem obou firem, kterými byl Julius Spitz prokuristou.¹³²

V červnu 1939 Julius i se synem Hanušem pozbyli občanství Protektorátu Čechy a Morava. Jejich odvolání vůči tomuto rozsudku nebylo vyhověno. Proto téhož roku zažádal o vydání prozatímního cestovního pasu Protektorátu Čechy a Morava. Cestovní pas mu byl vydán s platností do 26. července 1941 do všech evropských států. Oficiálním důvodem vydání pasu byla návštěva. V žádosti o vydání prozatímního pasu ale Julius Spitz zmiňuje své plány o uspořádání majetkových poměrů v cizině. Místo, kam měl v plánu odcestovat, se mi nepodařilo dohledat.

Do ghetta Terezín se dostal transportem W, jenž odjížděl z Prahy 8. února 1942.¹³³ V podmínkách Terezínského ghetta žil své poslední dva roky života.¹³⁴ Krátce před svými narozeninami zemřel ve věku 64 let dne 13. dubna 1944.

3.3.3 Karel Steindler

Karel Steindler se narodil 13. července 1895 v Liberci. Jeho otcem byl košerák (židovský řezník) Semy Steindler a jeho matka byla Rosa Steindlerová (roz. Riedlová). Karel byl nejmladší ze čtyř sourozenců. Jeho sourozenci byli Martha, Ida a Richard. Martha se narodila 8. března 1886 v Mladé Boleslavi. Provдалa se roku 1908 za Rudolfa Spielmanna, se kterým měla syna Alfréda. Ida se narodila dne 27. června 1887 též v Mladé Boleslavi. Starší bratr Richard se narodil 22. července 1891 taktéž v Mladé Boleslavi. Richard zemřel ve vyhlazovacím táboru Malém Trostinci dne 6. září 1942. Rodina Steindlerových vyznávala židovské náboženství.¹³⁵ Od roku 1934 Karel uvádí v dokumentech, že je bez vyznání.¹³⁶

Za svého života byl celkem třikrát ženat. Jeho první manželka Alice byla z rodu Wohrizků.¹³⁷ Byla německé národnosti. Roku 1923 dokončila studia na německé univerzitě v Praze. Přihlásila se k Německé sekci lékařské komory v Praze. Byla zubařkou a svou ordinaci měla na adrese Praha-

¹³¹ ENGELMANN, Isa. *Židé v Liberci: k dějinám obyvatel města pod Ještědem*. Liberec: Kruh autorů Liberecka, 2007. ISBN 978-80-239-9169-7. S. 84.

¹³² Tamtéž.

¹³³ Transport W převážel celkem 1002 osob, z nichž přežilo pouhých 81. Viz Transport W (8. 2. 1942 Praha – Ghetto Terezín), in: *holocaust.cz*, [online], dostupné z: <https://www.holocaust.cz/transport/563-w-praha-terezin/>
¹³⁴ V ghettu Terezín byl veden pod vězeňským číslem P-0000323609. Viz *Beit Theresiens. tadt: Database*. Online. In: MUSEUM OF JEWISH HERITAGE A LIVING MEMORIAL TO THE HOLOCAUST. JewishGen: The Global Home for Jewish Genealogy. Dostupné z: https://www.jewishgen.org/databases/jgdetail_2.php. [cit. 2023-12-28]

¹³⁵ Národní archiv, fond Policejní ředitelství v Praze, 1931-1940, Steindler Karel, signatura S 5827/3.

¹³⁶ Tamtéž.

¹³⁷ Národní archiv, fond Policejní ředitelství v Praze, 1941-1950, Steindlerová Alice, signatura S 5631/8.

Břevnov, ulice Bělohorská čp. 723.¹³⁸ Žila v Praze XVI v ulici U Demartinky 2452.¹³⁹ Zemřela v Treblince v říjnu 1942.¹⁴⁰

Arnoštka, jeho druhá manželka, se narodila do rodu Hönigů dne 2. dubna 1900. Národnosti byla české a náboženství židovského.¹⁴¹ Povoláním byla úřednice. S Karlem Steindlerem se rozvedli 4. května 1929. Povolení k vystěhování do Šanghaje bylo vystaveno dne 24. dubna 1941, získala jej ale až 13. srpna 1941. Vystěhovat se nestihla. V srpnu 1942 zemřela ve vyhazovacím táboře Malý Trostinec.¹⁴²

Jeho třetí manželkou byla Marie roz. Hechtová. Vzali se v Praze dne 14. června 1930 a o rok později se jim narodila dcera Ruth. Marie i s dcerou emigrovaly do Anglie, kde doposud žije Ruthina dcera Rowena Weber, se kterou jsem navázala kontakt. Marie zemřela v únoru 1983 v Kentu v Anglii.¹⁴³

Karel vystudoval obchodní školu. Po svém studiu pracoval jako úředník české eskomptní banky a úvěrního ústavu. Nějakou dobu pracoval i v zahraničí (Vídeň) a studoval kriminologii v bankovníctví. Jeho profesní dráha se plně zabývala obchodními podvody, zejména paděláním peněz a defraudace.¹⁴⁴ Přednášel bankovním ústavům, v přednáškách předkládal nejen úlohu jeho práce, ale i možnosti prevence nebo řešení již vzniklých problémů.

Pro jeho odbornost a zaměření byl 27. června 1932 jmenován Krajským zemským soudem v Praze do funkce stálého přísežného soudního znalce pro bankovníctví.¹⁴⁵ V srpnu téhož roku se stal administrativním spolupracovníkem za ČSR Mezinárodní komisi kriminální policie. Tuto funkci získal po dohodě Pražského policejního ředitelství s Mezinárodní komisí kriminální policie.¹⁴⁶ Jeho odbornost vychválil i prezident policejního ředitelství v Praze v doporučujícím dopisu Ministerstvu vnitra ČŠR. Dopis odeslal za přímluvu ke schválení podané žádosti, jež podal Karel Steindler k užívání titulu *expert policejního ředitelství v Praze pro obor bankovní a účetnictví*. Tato funkce, o kterou žádal, byla neplacená, avšak velice honosná a důvěrná.

Roku 1934 se snažil založit brožurku „Obrana“ (Abwehr), která by šířila povědomí o možnostech paděláním bankovek a způsobech potírání toho trestného činu. Tato brožura by byla určena pro Mezinárodní policejní ředitelství. Na vídeňské Policejní ředitelství neudělal Steindler během jeho návštěvy Vídně s prezentací jeho nápadu dobrý dojem, neboť před ním vydalo varování a zahájilo šetření jeho osoby.¹⁴⁷ Karel, než byl předvolán k výslechu, dorazil zpátky domů do Prahy, proto byl

¹³⁸ Tamtéž.

¹³⁹ Tamtéž.

¹⁴⁰ Tamtéž.

¹⁴¹ Národní archiv, fond Policejní ředitelství v Praze, 1941-1950, Steindlerová Arnoštka, signatura S 5672/3.

¹⁴² Tamtéž.

¹⁴³ Informace od

¹⁴⁴ Národní archiv, fond Policejní ředitelství v Praze, 1931-1940, Steindler Karel, signatura S 5827/3.

¹⁴⁵ Tamtéž.

¹⁴⁶ Tamtéž.

¹⁴⁷ Tamtéž.

předvolán k výslechu jeho partner Nowak.¹⁴⁸ Z plánu založení brožurky sešlo nejen kvůli podezření, ale i pro nedostatečný kapitál potřebný k jeho založení, jenž Karel Steindler odmítl majiteli novin Nowakovi zaplatit.

Ve 20. letech 20. století žil na adrese Praha Strašnice, čp. 565. Do domovského svazku města Prahy byl přijat 27. září 1935 s adresou: Praha Dejvice čp. 752. S touto adresou a příslušným domovským listem si zařídil v dubnu 1938 cestovní pas, jenž měl platnost do 6. dubna 1939. Tento pas si vyřídil za účelem dovolené a po podepsání mnichovské dohody jej k emigraci nevyužil, ani si o nový nezažádal. Do terezínského ghetta byl deportován transportem AAu 27. července 1942 (Praha – ghetto Terezín) s číslem 984.¹⁴⁹ V ghettu Terezín zemřel dne 14. března 1943.¹⁵⁰

3.3.4 Otto Goltz

Otto Goltz se narodil dne 5. prosince 1865 do židovské rodiny Goldschmiedt rodičům Siegmundovi a Julii. Již 12. prosince téhož roku byl přijat do vídeňské židovské komunity.¹⁵¹ Oba jeho rodiče pocházeli z významných obchodnických rodů a byli součástí vídeňské židovské obce. Otto absolvoval svá studia ve Vídni s výbornými výsledky. Po ukončení studia opustil Vídeň a přestěhoval se do Hrádku nad Nisou, ve kterém se nacházela rodinná textilka, jejíž řízení mu otec Siegmund přenechal.¹⁵² Z Hrádku nad Nisou později odešel do Žitavy, ze které se následně přestěhoval do Liberce. Vlivem rozrůstajícího antisemitismu se Otto pragmaticky rozhodl ke konverzi k římskokatolickému vyznání.¹⁵³ Zda se jednalo čistě o tento důvod, nebo za tím stál důvod jiný, přesně nevíme. Ke křtu došlo v roce 1890, v jeho 25 letech.

Jeho manželkou byla Anna Marie roz. Friesse. Svatbu měli dne 18. června 1896.¹⁵⁴ Narodila se do rodiny průmyslníka, který se zabýval cukrovarnictvím a lihovarnictvím. Tento sňatek byl velice výhodný, neboť Annina rodina vlastnila velké pozemky. Annin bratr přispěl kapitál do textilní fabriky, kterou vlastnili Goldschmiedtovi. Tato investice přispěla k založení továrny ve Višňové, do jejíhož čela

148 Tamtéž.

¹⁴⁹ *Databasis – Theresienstadt ghetto: Karel Steindler*. Online. In: MUSEUM OF JEWISH HERITAGE A LIVING MEMORIAL TO THE HOLOCAUST. Jewish Gen. Dostupné z: https://www.jewishgen.org/databases/jgdetail_2.php. [cit. 2024-03-03].

¹⁵⁰ *Databasis – Theresienstadt ghetto: Karel Steindler*. Online. In: MUSEUM OF JEWISH HERITAGE A LIVING MEMORIAL TO THE HOLOCAUST. Jewish Gen. Dostupné z: https://www.jewishgen.org/databases/jgdetail_2.php. [cit. 2024-03-03].

¹⁵¹ BENDÁSEK, Tomáš a PORTMANN, Kateřina. *Příběh rodiny Anny a Otty Goltzových*. In: PORTMANN, Kateřina; PÁNKOVÁ, Jitka; SLADKÝ, Ondřej; KOROSOVÁ, Sabina; ROHLÍČKOVÁ, Veronika et al. *Návrat domů*. Technická univerzita v Liberci, 2024. *Nepublikovaný rukopis*.

¹⁵² Tamtéž.

¹⁵³ Tamtéž.

¹⁵⁴ Tamtéž.

vstoupil právě Otto.¹⁵⁵ Továrna ve Višňové (Weigsdorfer Textilwerke AG) vznikla v roce 1910. Zabývala se výrobou přize a tkaniny z juty a lnu pro obalový, kobercový a nábytkářský průmysl.¹⁵⁶

Otto Goldschmiedt se, společně se svou rodinou, roku 1911 nechal přejmenovat na Goltz.¹⁵⁷ Jednalo se o asimilovanou rodinu, německé národnosti, která patřila mezi společenskou elitu města. Anna přispívala do deníku *Reichenberg Zeitung* a Otto se zapojoval do charitativních sbírek.¹⁵⁸ Jako podnikatel byl velice vážený a stál v čele obchodní komory. Osobnost Otty Goltze je popisována jeho potomky následujícím způsobem: dával si záležet na svém vzhledu, byl sportovec, který se věnoval horolezení a lyžařství; měl smysl pro humor, o čemž vypovídá i rodinné album Goltzových.¹⁵⁹

Manželé spolu měli čtyři děti. Nejstarší z nich byl Otto Friedrich, druhým syn se jmenoval Friedrich Arthur, kterému se říkalo Fritz. Oba synové vystudovali práva, avšak advokacii se nevěnovali. Otto Friedrich žil v Praze, ve které od roku 1936 do přelomu let 1938 a 1939, vykonával funkci smluvního úředníka Statistického ústavu.¹⁶⁰ Dále měli dvě dcery, starší Marianne Hermine a mladší Gerdu Louise. Gerda Louise byla nadaná na jazyky, kromě němčiny s češtinou ovládala francouzštinu s angličtinou.¹⁶¹ Pobývali ve vile v Jablonecké ulici čp. 22, kde bylo během sčítání roku 1921 evidováno 16 osob. Na této adrese kromě manželů a jejich čtyř dětí žila i Julie Goldschmiedtová a služebnictvo.

Otto byl ve 30. letech v době hospodářské krize nahrazen ve vedení společnosti svým synem Fritzem. Sám ze své pozice neodstoupil, do čela společnosti Fritze dosadila pravděpodobně banka, která získala většinový podíl společnosti. Jak ale již bylo řečeno dříve, v roce 1934 byl již jejím ředitelem již Julius Spitz. Obě společnosti, kterých byl Otto Goltz majitelem (Siegmond Goldschmiedt a Weigsdorfer Textilwerke AG), měly sídlo v sousední vile v Jablonecké ulici čp. 20.

Otto Goltz byl označen norimberskými zákony za Žida i přes jeho vystupování jakožto německý katolík. Jak již bylo uvedeno dříve, Liberec manželé opustili 28. září 1938.¹⁶² Tímto odchodem započal jejich cyklus častého stěhování se, neboť bylo velice obtížné, obzvláště s židovským označením, sehnat si a udržet ubytování. Jejich posledním ubytováním před deportací byla pražská adresa Římská čp. 35, v bytě s dalšími lidmi, v němž měli k dispozici malý studený pokoj. Takové nové podmínky byly pro manžele Goltzovi velice nepříjemné, obzvláště když do roku 1938 žili v luxusní vile.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 29.

¹⁵⁶ ENGELMANN, Isa. *Židé v Liberci: k dějinám obyvatel města pod Ještědem*. Liberec: Kruh autorů Liberecka, 2007. ISBN 978-80-239-9169-7. S. 84.

¹⁵⁷ BENDÁSEK, Tomáš a PORTMANN, Kateřina. *Příběh rodiny Anny a Otty Goltzových*. In: PORTMANN, Kateřina; PÁNKOVÁ, Jitka; SLADKÝ, Ondřej; KOROSOVÁ, Sabina; ROHLÍČKOVÁ, Veronika et al. *Návrat domů*. Technická univerzita v Liberci, 2024. *Nepublikovaný rukopis*.

¹⁵⁸ Tamtéž.

¹⁵⁹ Tamtéž.

¹⁶⁰ Tamtéž.

¹⁶¹ Tamtéž.

¹⁶² Tamtéž.

Do ghetta Terezín byl Otto deportován transportem AAp dne 9. 7. 1942 i se svou manželkou a nejstarším synem. Jejich zbylé tři děti byly v bezpečí v exilu.¹⁶³ Zemřel dne 4. prosince 1942 v ghettu Terezín na následky zánětu buněčné tkáně, který velice pravděpodobně přešel v otravu krve.¹⁶⁴ Jeho manželka Anna v terezínském ghettu byla v písemném kontaktu se jejich potomky. Tento kontakt byl pro ni velice důležitý, neboť vědomí, že jsou jejich potomci v bezpečí exilu jí dodávalo sílu. Anna zemřela ve vyhlazovacím táboře Auschwitz-Birkenau, do kterého byla deportována transportem Dr dne 15. prosince 1943.¹⁶⁵ K připomínce životních osudů Otty a Anny Goltzových slouží položené kameny zmizelých před jejich libereckou vilou. Kámen zmizelých pro syna Otta Friedricha bude položen v říjnu roku 2024.

¹⁶³ Tamtéž.

¹⁶⁴ Národní archiv, fond Židovské matriky, Ohledací listy, ghetto Terezín, Svazek 55.

¹⁶⁵ Transport Dr deportoval 2519 osob, z nichž přežilo pouhých 278 osob. Viz Transport Dr (15. 12. 1943 Ghetto Terezín – Osvětim), in: *holocaust.cz*, [online], dostupné z: <https://www.holocaust.cz/transport/42-dr-terezin-osvetim/>

4. Závěr

Bakalářská práce byla primárně věnovaná 68 osobám, které se narodily nebo nějakou dobu žily v Liberci a byly zavražděny v rámci tzv. konečného řešení židovské otázky v ghettu Terezín. Klíčovým prvkem, který jejich osud spojil, se stal fakt, že byli oběťmi rasové perzekuce německého nacionálního socialismu a podle takzvaných norimberských zákonů byli označeni za Židy a Židovky.

Podařilo se mi identifikovat 47 žen a 21 mužů. Nejstarší oběť byla Sofie Fleischer, nejmladším byl Robert Geiger. Průměrný věk obětí byl 69. Naprostá většina osob z uvedených byla německé národnosti, české státní příslušnosti, s dobrým sociálním postavením.

Do terezínského ghetta se dostali s dalšími rodinnými příslušníky z mladších generací, kteří jim v nehostinných podmínkách mohli pomoci. Ti, kteří se do terezínského ghetta dostali sami, se najednou ocitli v horších podmínkách, bez svých sociálních kontaktů a bez pomoci. Mezi takové oběti se řadí i manželé Goltzovi, které alespoň těšila myšlenka, že jejich děti (tři ze čtyř) žily v bezpečí v exilu.

Z uvedeného je zřejmé, že se v řadě případů jednalo o starší osoby, často důchodového věku. Do nehostinných podmínek terezínského ghetta se tedy dostali ve chvíli, kdy si měli užívat „podzimu“ života. Místo toho je čekalo období plné ústrků, tragických životních podmínek, nedostatku jídla, hygieny, místa i řady dalších věcí.

Nedílnou součástí německého nacionálního socialismu se stala dehumanizace společnosti. Vybraným skupinám osob byla postupně odnímána veškerá lidská práva, včetně jejich jména. Z individualit se stala masa čísel. Jedním z cílů mé bakalářské práce bylo vrátit libereckým zavražděným z terezínského ghetta jejich jméno a životní příběh a alespoň symbolicky je tak vrátit do dějin města ve kterém studuji, a které oni museli nuceně opustit.

5. Použité zdroje informací

5.1 Prameny

Národní archiv

Fond Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích

Fond Policejní ředitelství Praha v Praze

Fond Zemský úřad Praha

SOkA Liberec

Fond Evidence obyvatel

Fond Sčítací operáty 1921 – Liberec

5.2 Odborná literatura

ADLER, Hans Günther. Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství. 1., opr. a dopl. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2.

ADLER, Hans Günther. Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství. 2., opr. a dopl. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2.

ADLER, Hans Günther. Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství. 3., opr. a dopl. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2003. ISBN 80-86598-29-2.

BENDÁSEK, Tomáš. *Příběh rodiny Goltz*. Diplomová práce. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2021. Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická. Vedoucí práce Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D.

ČERNÁ, Barbora. *Život starých lidí v židovském ghettu Terezín*. Pardubice, 2020. diplomová práce (Mgr.). Univerzita Pardubice. Fakulta zdravotnických studií. Vedoucí práce PhDr. Kateřina Horáčková, DiS.

EMMERT, František. *Holocaust*. První vydání Praha: Mladá fronta, 2018. 175 stran: ilustrace (některé barevné), mapy, portréty, faksimile; ISBN:978-80-204-4817-0

ENGELMANN, Isa. *Židé v Liberci. K dějinám obyvatel města pod Ještědem*. [Z německého rukopisu přeložil]: Příhoda, Luboš. Liberec: Kruh autorů Liberecka, 2007. 264 s., fot. ISBN:978-80-239-9169-7

HÁJKOVÁ, Anna. *Poslední ghetto: všední život v Terezíně*. Přeložil Šimon PELLAR, přeložil Jan SEIDL. Praha: Kalich, 2021. ISBN 978-80-7017-302-2.

HRBEK, Jiří. Terezínské ghetto – postavení a činnost židovské samosprávy. Plzeň, 2011. diplomová práce (Mgr.). ZÁPADOČESKÁ UNIVERZITA V PLZNI. Fakulta filozofická. Vedoucí práce Gebhart Jan, PhDr. CSc., DSc.

CHLÁDKOVÁ, Ludmila. Terezínské ghetto. Praha: V ráji, 2005. ISBN 80-86758-18-4.

KÁRNÝ, Miroslav. Genocida českých Židů: z Terezínské pamětní knihy. Brno m.: Terezínská iniciativa, 1996. 40 s.

KÁRNÝ, Miroslav. *Konečné řešení: Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha: Academie, 1991. ISBN 80-200-0389-4.

KARPAŠ, Roman; BÍLKOVÁ, Libuše; BIMAN, Stanislav; BRUNCLÍK, Zdeněk; HNĚLIČKA, Jan et al. Kniha o Liberci. Třetí doplněné a rozšířené vydání. Liberec: Roman Karpaš RK, 2022. ISBN 978-80-87100-49-3.

KRYL, Miroslav. Osud vězňů terezínského ghetta v letech 1941-1944. 1. vyd. Brno: Doplněk, 1999. 225 s. (Knihy dokumenty) ISBN:80-7239-042-2

KRYL, Miroslav. Rasismus, antisemitismus, holocaust. Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2011. ISBN 978-80-7414-389-2.

KUČEROVÁ, Michaela. Samospráva a velení SS v ghettu Terezín [online]. Brno, 2013 Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/hgeu8/>. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Libor VYKOUPILO.

LHOTOVÁ, Markéta. Domy modliteb: synagogy a modlitebny židovské obce v Liberci. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2021. ISBN 978-80-7494-584-7.

MALÁ, Marta. Judaismus v terezínském ghettu. Praha: P3K, 2019. ISBN 978-80-87343-99-9.

MELANOVÁ, Miloslava; ANDĚL, Rudolf; KVAČEK, Robert; LHOTOVÁ, Markéta; PORTMANN, Kateřina et al. Liberec. Dějiny českých, moravských a slezských měst. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. ISBN 978-80-7422-484-3.

PÁNKOVÁ, Jitka. Tzv. konečné řešení židovské otázky – případ advokátů z Moskevské ulice v Liberci. Liberec, 2019. Diplomová práce (Mgr.). Technická univerzita v Liberci. Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická. Vedoucí práce Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D.

PORTMANN, Kateřina; BENDÁSEK, Tomáš; PÁNKOVÁ, Jitka; SLADKÝ, Ondřej; KOROSOVÁ, Sabina et al. *Návrat domů*. Technická univerzita v Liberci, kniha vyjde v tištěné verzi na podzim 2024. *Nepublikovaný rukopis*.

SKRIBKOVÁ, Linda. Děti z Liberce v tzv. konečném řešení židovské otázky. Liberec, 2022. diplomová práce (Mgr.). Technická univerzita v Liberci. Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická. Vedoucí práce Mgr. Kateřina Portmann, Ph.D.

SNYDER, Timothy. Černá zem: holokaust – historie a varování. Přeložil Martin POKORNÝ. Praha: Paseka, 2015. ISBN 978-80-7432-655-4.

5.3 Webové stránky

www.geni.com

www.holocaust.cz

www.jewishgen.org

www.pamatnik-terezin.cz

www.pametnaroda.cz

www.vademecum.nacr.cz

www.yadvashem.org